

H-

Д. Донцов

Рік 1918

Київ

БІБЛІОТЕКА
ДОМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
У ФІЛЯДЕЛЬФІЇ

Мову і правопис автора, залишено згідно з його бажанням.

Д. ДОНЦОВ

ДОМАУ ДРАГ МОЛОДІ
У ФІЛІАДЕЛЬФІ

рік 1918, Київ

— 1954 —

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА "ГОМІН УКРАЇНИ"
ТОРОНТО, ОНТ. — КАНАДА

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА "ГОМІН УКРАЇНИ"
Ч. 1

Обгортка роботи п-ні Н. Геркен-Русової

ВСТУП

Ця книга — не спогади. Це — щокількаденні записки, роблені похапцем, часто вночі, в 1918 році в Києві, про зустрічі, епізоди, події та акції політичного характеру — чисто випадково збережені до цього часу: (замітки неполітичного характеру знищено). Це доривочні фрагменти, написані, подекуди телеграфним стилем, бо на детальний опис не позволяв скажений темп тодішнього життя. Тим не менше автор думає, що ці замітки не позбавлені де-якої вартости, бодай як спостереження свідка, а іноді й учасника подій вікопомного бурхливого 1918 року; з його цікавими постатями, з його блискучими змінами; з боротьбою на життя і смерть різних національних і політичних сил, з напружено-тривожним, повним несподіванок повітрям тодішнього Києва, столиці зненацька збудженої в вогні революції і війни до самодержавного життя зі свого столітнього сну, України.

Старі й молоді "статечні" громадяне, що любуються в "безсторонніх об'єктивних" описах подій, най ліпше цієї книги не читають. Бо писана вона, очевидно, "субективно", цебто з особистої точки погляду автора; з точки погляду його власної оцінки політичних партій, подій і дієвих осіб драми.

Деякі, не завжди ясні для сучасного читача, згадки про факти і особи, пояснено в примітках в кінці книги.

Прибув я до Києва, з першої своєї еміграції, в кінці березня 1918 року, за Центральної Ради, місяць з чимсь перед гетьманським переворотом, коли німецькі й українські відділи ще билися на наших північних границях, очищуючи Україну від московських банд.

Записки мої починаються з днем 29 травня 1918 р. і кінчаються 9 січня 1919 р., кілька днів перед моїм виїздом з Києва (з додатком записок під час мого переїзду через Галичину і Відень).

Стара царська командна верхівка і в імперії і на Україні, була тоді вже своїх впливів позбавлена. Та-ж, яка думала прийти їй на зміну, ліберальна соціалістична, була усунута на бік большевиками в Московщині і Центральною Радою на Україні. Але сили царської і ліберально-соціалістичної Росії не були ще розгромлені, ні в імперії, ні на Україні. Будучи зайдами, меншостю на нашій землі, москалі (і жида) звикли себе уважати за командну касту на Україні. Захитані в своїм упривілейованім становищі в політиці, в церкві, адміністрації, чи в промислі й торгівлі, чи в пресі, дивилися вони з кепсько-укритою злобою на державне відродження України. Всіма своїми симпатіями тягнули не до Києва, а до Петербурга й Москви. Кажучи теперішнім політичним жаргоном, з того середовища рекрутувалася 5-та кольона Москви в містах і містечках України. Важкою колодою на шляху до незалежності нації лягла ця 5-та кольона в 1918 р. і в наступних роках.

Широкі (не провідницькі!) верстви автохтонної людности України, — це були: або "малороси", національно інертні, пасивні, готові піти за всякою с п р а в ж н ь о ю силою, або була це селянська стихія, менше або більше політично свідома, але органічно й традиційно національна. Стихія, в якій навіть її вороги, москалі Бражньов або Антонов-Овсеєнко, чи поляки, як Коссак-Щуцька або Дунін-Козіцка, свідки тих подій, — бачили величезну неспожиту енергію, очайдушне завзяття, сильно вкорінене почуття справедливості, розмах, широкий жест; стихія, повна душевної шляхетности і героїзму, страшна в своїй помсті за зневагу і кривду; обдарована усіми прикметами, що їх праві і ліві швейки так гупо зневажають як осоружний їм "дух анархічного степу", а москалі — як "бандитизм".

Стихія ця — з якої найкращих верств завше готовий був спалахнути невмирущий вогонь козацтва, — гарячим відблиском світилась в творах Руданського, Стороженка і, очевидно, Шевченка; стихія привязана до своєї віри, звичаїв, землі, ворожа до зайдів визискувачів,

готова при сприятливій нагоді, повстати новою хмельниччиною, чекаючи тільки, як кожда маса, кличів і формул, які дали б їй енергії мету, напрям і форму. І — новітніх хмельничан.

Цього не дала розбудженій національній стихії ліберально-соціалістична інтелігенція українська, яка в 1917 р. задумала ту стихію очолити. Інтелігенція та мріяла здобувати права України не силою, а — (під час революції!) — легальним шляхом переговорів з "братньою російською демократією", за яку вони, антимілітаристи, посилали вмирати українців-воєнків під час офензиви Керенського. Інтелігенція та кликала боротися не за стародавній, приватновласницький уклад нашого села, а за антинаціональний соціалізм. Не за національний ідеал державности, проти метрополії, а за спільний з співзвучними партіями російськими соціальний ідеал; за провінціальне самоврядування в межах імперії. Всі тодішні соціалістичні і демократичні партії українські п'ятували ідею державної самостійности як глупу авантуру, а боротьбу за державність — як шкідливий "мілітаризм".

Жорстокий біг подій поставив ту інтелігенцію перед несподіваним для неї фактом: що російська революція і революція українська були явища собі ворожі; що боротьба між ними неминуха, та що йде не про соціальну, міжклясову, а про політичну, міжнаціональну боротьбу. Тоді соціалістичний провід почав наспіх організовувати цю накинуту йому боротьбу, ідейно до того не підготований.

Розбита червоною Москвою демократична Центральна Рада, покликавши собі на допомогу армії кайзера Вільгельма, знов стала українським урядом.

Таку ситуацію застав я, вернувши до Києва, в березні 1918 року. В партіях була тоді мішанина різнородних елементів. Самостійники, які видвигнули цікаву постать Отаманівського, чомусь, в догоду моді, прибрали назву "соціалістів-самостійників". Соціалістичну наліпку взяли для своєї партії і "федералісти" С. Єфремова. Натомісць

до партії "ес-ерів", в перші місяці революції, пристало досить "самостійницької молоді, що держалася національно-політичної ідеології Донцова" (Д о м а н с ь к и й, "Боротьба українського народу за волю", Вінніпег). До жадної з цих партій, як і до своїх колишніх партійних товаришів з Укр. Соц.-Демократії, я не приступив, бо з соціялістами я пірвав ще на еміграції. Ми вже перед війною поборювали себе взаємно. Точками розходження були: моє негативне відношення до російської культури та до усякої, старої чи нової Росії. Моє вороже до тих партій наставлення скріпилося від того безладу, повного браку державної екзекутиви і ясної ідеї політичної, які я побачив, зразу ж по повороті на Україну, під урядом Центральної Ради.

Я приступив до założеної М. і С. Шеметами, В. Липинським і М. Міхновським партії "Хліборобів-демократів", яка, всупереч назві, була партією консервативною, а крім того, ворожою до соціалізму, і до політики Центральної Ради. Її самостійницький характер забезпечувала особа М. Міхновського, якого "Самостійна Україна", на мене, ще молодого студента, зробила незапертий вплив. Лучило мене тоді з чоловічими людьми тої партії ще й спільне соціальне середовище, з якого ми вийшли, середовище поміщицьке-землевласницьке. Мені усміхалась ідея зробити з цеї партії гравітаційний осередок, до якого можна було б притягти близькі нам відламки з інших партій.

Коли, хутко по перевероті 29 квітня, покликав мене гетьман до співпраці, я зразу відгукнувся на це.

Що мене до цього спонукало? Передусім сама особа гетьмана Павла. На тлі сірої штандартности і безбарвности демо-соціалістичного провідництва, — П. Скоропадський був індивідуальністю. Дальше, він посідав прикмети, яких бракувало центрально-радянцям: мав в собі живчик владолюбства і звичку командування. Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовиком. Нарешті, мав політичну відвагу, бо стаючи гетьманом самостійної України, він

зражував собі всю ту, російсько-монархічну, касту, до якої належав.

Що він був "царським генералом", — мене не зражало. Були царськими генералами, або полковниками і центрально-радянські вищі офіцери, Юнаків, Греков, Сальський, Омелянович-Павленко, Росіневич, Безручко та інші.

Ці останні, як і Скоропадський (якому одначе одному це закидали), теж перед революцією не брали участі в українським національним русі. Але я знав, що гетьман на фронті ще в 1917 р. почав українізувати свої частини і творити Вільне Козацтво. Знав я і те, що ще в корпусі Пажів, за свідоцтвом його колег, — він мріяв про булаву і думав стати колись гетьманом України.

Переходячи від моментів особистого характеру, до політичних, я пристав до гетьмана тому, що хотів бачити в нім нашого Бонапарта. Мало щось подібного положення революційної України, перед переворотом гетьманським, до положення революційної Франції перед переворотом 18-го брюмера Бонапарта. І там, і у нас, по упадку монархії, новий, революційний провід допровадив країну до анархії, з якої її вивести могла тільки чиясь тверда рука.

Бонапартові удалося: розгромити зовнішніх ворогів, спираючись на армію, завести лад в середині держави, привернути права церкви, забезпечити де-які, безповоротні, нескрайні, здобутки революції, — створення вільного міцного селянського стану і знищення станових привілеїв феодалного панства, приборкати ворогів нового ладу, як лівих (якобінців і соціалістів), так і правих (сторонників монархії) і створити нову правлячу верству (аристократію) країни зі сплаву антагоністичних елементів, коли то перший консул засадив до одного столу і якобінців і роялістів.

Щось подібне доконав гетьман Богдан, який з шляхтичів Кричевських і Виговських (тих "польських генералів") з одного боку, а з другого з вовгурівців і Дзеджаліїв, створив оту "вельможну громаду", за виразом

Шевченка, "козацького панства", яка більш, як сто літ правила Україною. Тримав з Богданом і народ, "чернь", як тоді говорили, якої він не відступався і яку звав своєю "правою рукою" — не головою, бо нею був він сам, а власне, рукою, якою його голова двигала. Зробити щось подібне серед подекуди аналогічних обставин, — могло спокусити і гетьмана. Під час 2-ої світової війни, на еміграції, одних моїх знайомих, прибулих з Румунії, гетьман розпитувався: — "а як там генерал Антонеску? Чи з нього вийде Бонапарт"? І додав: — "Бо я тепер вірю тільки в генералів і в Бонапартів"...

Створити ту нову провідну верству в 1918 р. на Україні, вигляди були. Многі "малороси" і члени "малоросійського дворянства" (хоч і зизували на білий Петербург, як французькі роялісти на Лондон і Кобленц) — могли би пристати до гетьманського режиму, бачучи упадок своєї дотеперішньої підпори — царату, а знаходячи в гетьманаті, хоч би за ціну втрат соціальних привілеїв, силу, яка б ухоронила їх та країну від большевизму і запровадила б у ній лад. Провідні (не скрайно ліві!) національно-українські верстви можна було б зєднати твердим стоянням під прапором державної самостійності і послідовним переведенням національно-культурної реукраїнізації московщеної доти України. Законне, але негайне переведення революції земельних відносин заспокоїло б розрушене село, зробивши з нього основний бастион проти большевизму ззовні, з Московщини і з середини, зі сторони 5-ої кольони в містах і в містечках. Головною ж передумовою успіху подібного плану було створення сильної національної армії.

Це не була утопія. Праві національні українські кола ("хлібороби-демократи" та деякі інші, демократичні "ес-ефи"), де-які видатні особистості з тих правих і поміркованих кругів (Д. Дорошенко, С. Шелухин, П. Дорошенко, Д. Маркович, В. Наumenко, В. Леонтович та інші) — приєднувалися до гетьманського режиму. Приєдналися до нього й галицькі січовики, колишня підпора Центральної Ради. Вступили на гетьманську

службу і многі з бувших високих старшин царської армії, з яких не один (як полковник Мішковський і Сливинський) без застережень стали на плятформу самостійництва.

Але встоятися гетьманові не пощастило. Не повних шість місяців минуло від 29 квітня, коли неминуха і близька воєнна програна Центральних Держав стала ясною всім. За такий короткий час створити національну армію не вдалося, бо німці теж кидали колоди під ноги в цій найважнійшій справі.

З моментом, коли становище німецько-австро-угорських армій на всіх фронтах війни захиталося і ясною стала близька перемога Антанти, союзнички білої Росії, — малоросійсько-дворянські круги з оточення гетьмана, зараз же повернули до своєї проросійської орієнтації, намагаючись потягти за собою і гетьмана. Обернулися активно проти нього і ліві, соціалістичні українські партії, які так само вірили в червону Росію, як свою союзничку, як вірили в білу Росію нащадки колишнього панства козацького. Гетьманат впав. Очевидно не без грубих помилок самого гетьманського уряду (про що багато в моїх записках), — серед яких найфатальнішою помилкою була грамота про федерацію з Росією. За таку помилку уважав її пізніше і сам гетьман Павло.

З тим моментом я особисто зірвав з гетьманським режимом. Демо-соціалістичні круги ненавиділи гетьмана за те, що він с т а в гетьманом самостійної України, я ж — відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він п е р е с т а в ним бути.

З Директорією Винниченка я не міг, очевидно, знайти спільної мови. По кількох невдалих спробах нашої партії привернути хоч тінь гетьманщини, у формі військової диктатури, я виїхав за кордон. Про моє дальше відношення до гетьмана, гетьманців на еміграції, та до інших політичних груп, — коротко в післяслові.

Не зважаючи на ідейну невикристалізованість самостійницького руху тих часів, на духову й політичну

непідготованість обох верств очолити той рух, — верства нащадків панства козацького і верстви народницько-соціалістичної інтелігенції, доба та видвигнула кілька безперечно цікавих індивідуальностей (П. Скоропадський, С. Петлюра, М. Міхновський, Болбочан, Натіїв, Омелянович-Павленко, Коновалець, Ю. Тютюнник, Василь Вишиваний та інші). Стихія ж народня, яку "приспали злії люди" і "обікравши" з її найкращих традицій, збудили "в вогні" війни і революції, виявила таку величезну силу, таку безстрашність і героїзм, що роки 1917-22, mimo часової невдачі національної революції, лишається незбитим доказом остаточного її тріумфу.

До одного з її фрагментів, до 1918 р., відносяться мої записки.

РІК 1918, КИЇВ

29 травня

О 7-й год. у Гетьмана, у палаці. Нарікав на партійців наших, які "все саботують". Знову поясняв мені цілі своєї політики. Питався, яке я маю вражіння: чи йде до українізації, чи до русифікації? Я відповів, що, здається, не йде до того, що є заміром гетьмана. Це, мабуть, так і є. Нарікав на німців. Дав йому ще одну свою статтю в "Новій Раді" про справу Криму. (Який німці збираються відкряти від України).

При виході перейняв мене Палтов (віцеміністер закордонних справ). Дуже мною опікується, Тим разом говорив зі мною не по-російськи, а по-польськи. Типовий виплід "Юго-западного края". Палтов робить все: організує пресові бюро, призначає архиєреїв, видумує новий однострій для армії. Крім того, безнастанно в розмовах з німцями. Коли в передпокою над сходами, де сидять Крига і Кочубей, гетьманські адютанти, — дзвонить телефон, дуже часто людина, з якою жадають розмови, є "ексцеленц фон Пальтов". Ніхто б не припускав, що цей веселий, метушливий чоловік з округлим обличчям і з "цвікером" на носі, має стільки енергії.

Був у Дорошенка. О. Шульгин (був. міністр Центральної Ради). Хоче їхати з дипломатичною місією до нейтральних країн. Не знає, як на це подивляться німці.

30-го травня.

Перейняв У. Т. А. (українська телегр. агенція) від Дивіна. Вчора радився мене Міхновський. Йому робить Гетьман пропозицію вступити до нього на якусь досить неокреслену посаду дорадника. Вагається. Боїться, що це сінекура. Порадив йому, щоб сам усталив обсяг і зміст тої посади і щоб на це згодився Гетьман.

Святий Боже! Як всі мої земляки хочуть міністерських портфелів! Нині приходив до мене (від соц.-само-

стійників) Луценко. Просив переслати до Львова і Берліна їх меморандум про курс теперішньої політики уряду.

"Рабочая Жизнь" закидає "Новій Раді" зміну курсу "ес-ефського" органу, (соц.-федералісти), бо в ній видруковано мою статтю. Від Федорцева лист зі Львова. Тон мінорний. Пише: "про Вас також багато говорять, а іменно, що Ви є при Гетьмані; що Ви враз зі Скорописом брали участь в перевороті, що були на всіх тайних засіданнях; що Ви були на листі міністрів, але німці Вас скреслили", і т. п. Нісенітниця¹⁾!

Увечері в ложі в Опері. "Прекрасна Олена" Оффенбаха. На долі сиділи (німецький посол) Мумм зі своїми. Глядячи на заллятий електрикою партер, слухаючи ординарних дотепів безжурних блазнів на сцені, і порівнюючи все це з трагічною дійсністю, згадував "Останні роки Речі Посполитої" Костомарова, або Реймонта — "Рік 1793".

31 травня.

Увечері, в Українському Клубі на Пушкінській. Вітання Кубанської делегації, що прибула до гетьмана. Промови і пр. С. Шелухін оповідав про свої мирні переговори з більшовиками. Яких прекрасних дипломатів мали ми за старої гетьманщини! І яка мізерія тепер. Демократи! Шелухіна люблю за його темперамент та інтелігентне обличчя. Як правник — він хаотичний²⁾.

1 червня.

Біганина і авдієнції. Досі не зовсім розумію, чим міг збудити довіря Скоропадського. Посту, який мені дав (пресова служба), не шукав.

Хочу дати до друку відозву про автокефалію православної церкви української. В Клубі "Родина" стрів Когути, Біляча, Біського, Лоського, Суровцеву. Остання повідомила, що кур'єр до Львова їде щойно завтра. Загальний песимізм. Страйк в міністерствах³⁾. Хоч особисто всі, здається, почувають себе добре. Не слідно почуття свідомості великої трагедії, яка розіграється на Україні.

М. ін. був свідком одної комічної сцени в був. царським палаці, де тепер були міністерства. До мого шефа, віцеміністра внутрішніх справ, Вишневського, прийшов Світозар Драгоманов, щоби зголосити свою димісію (був урядовцем в однім міністерстві Центральної Ради), бо не хотів лишатися при "антиукраїнським уряді гетьмана". При цій сцені Вишневський говорив по-українськи, а Драгоманов по-російськи. Аж я звернув йому увагу, що пан міністр говорить по-українськи.

2 червня.

Ввечері—в "Літературно-Артистичнім Клубі". Трохи росіян, велика більшість жидів. І це має бути російська інтелігенція у Києві! Моя душа втішилася. Коли так, то з нами ще не так зле. Росіяни замало мають власних сил, щоб тримати нас.

3 червня.

Австріяки, здається, добре провадять свою справу. Архикнязь Вільгельм єднає масу сторонників, має коло себе десять тисяч Болбочана і Натієва. Не думаю, щоб Австро-Угорщина зважилася чинно виступити з українськими плянами проти Німеччини, може єднає собі симпатії на всякий випадок... Архикнязя пізнав я так: вже після вибуху революції, коли я був у Львові, я звернувся до січових стрільців, щоб уможливили мені передістатися на Україну до Києва. В наслідок цих заходів, дістав я власноручну картку від архикнязя з запросинами його відвідати. Він стояв тоді, з своєю, зложеною з галичан-українців, частиною в Кадлубинцях коло Тишків. З моєї подорожі до Києва тоді, вправді, нічого не вийшло. Але при тій нагоді я запізнався з Вільгемом — ерцгерцогом. Приняття було ласкаве, був у нього з нашим "фельдкуратором", українцем Зофійовським. Довге тримбання степом вночі, під місяцем з нашим уланчиком, замість кучера. Потім — "унтерштанд зайнер Кайзерліхен Гогайт". Молодий чоловік, літ 24-ох. Типовий Габсбург. Уперта форма черепа. Елегантні рухи. Страшна упертість, але, здається, слаба воля; яка дає впливати на себе. Щось

з української вдачі. Не дурно його зацікавила наша нація. Це було в 1917 р. Тоді я йому привіз тайну постанову Берестейського миру про поділ Галичини — на українську і польську частину. Тішився, показував свої листи до і від гр. Черніна (австр.-угор. міністра закордонних справ). Архикнязь провадив уже здавна свою проукраїнську політику. Застерігався, що про ніяку корону на Україні йому не сниться. Очевидно! Про такі речі говориться **пост фактум**, а перед тим — лиш думається. При вечері нам пригравала уланська орхестра — українські пісні — з кількох музик. Коли Архикнязь дав їм рукою знак відійти, відіграли ще на останок цісарський гимн "Готт ергальте". Цілі моєї подорожі мені тоді досягнути не удалося.

Про Вільгельма-архикнязя оповідали мені цікавий анекдот. Він дуже хотів познайомитися з Махном, але його — занадто лояльне — стрілецьке оточення відмовило його від того. Мовляв, чи ж випадає Габсбургів бачитися і розмовляти з таким бандитом? Вільгельм відповів: "Шкода! остаточно, чи ж не були перші Габсбурги такі самі, як ваш Махно"?

Лише діставшись знову до Києва, під час світової війни і революції, починаю розуміти ліпше історію давньої гетьманщини. Боротьба груп, партій, котерій, агентур, держав, окремих особистостей і цілих концепцій історичних на цім маленькім куснику Божої землі, що зветься Україна. Те саме, що й тоді. Титанічні подриги, і...

О 8 год. на обіді у гетьмана. Наліво від нього сиділи майор Гаазе, один його лейтенант, Полтавець та інші. Направо — я, Палтов, ген. Дашкевич-Горбацький та ін.⁴). Оповідав м. і. гетьман про те, що треба скорше провести закон про підданство. Незадоволений був з Ради Міністрів, яка заповолі йому працює: "Я б усе робив без неї, звичайними наказами". — "Або просто телефонічно" — вставив я. Палтов глянув на мене зляканими очима, мабуть перецінюючи загальне зрозуміння для мого дотепу. Зрештою, це не була іронія з моєї сторони: я відчував, що тепер, — нерішена ще війна, змора большевизму над

нами, — треба ділати страшно скоро і рішуче, власне декретами. Гетьман оповів про сенсацію, яка мала настати за кілька днів. З приводу свого визнання Центральними Державами, має видати універсал, в яким, за прикладом давніх гетьманів, уживатиме виразу — "Ми".

"Як Ви думаєте, — звернувся до мене, як це буде прийнято"? — "Цензори, пане гетьмане, матимуть багато роботи", — відповів я. Мав я на увазі обурення демократичної преси на таку нову формулу.

Майор Гаазе безцеремонно інтерпелював мене з приводу "тенденційности" УТА, яка інформувала (— навіть не про всі!) розрухи на провінції. Пан майор був незадоволений з того. Офіційно ці розрухи не існували. Говорив теж про намір німців видавати часопис для людности України в цілях німецько-українського зближення. Лише один клопіт мав — в якій мові цей часопис видавати? Відповів я, що коли Німеччині залежить на зеднанні українців, хай видає по-українськи; коли ж росіян — по-російськи... Відповідь, маю враження, його не задовольнила. Я умісне удавав наївного і не поміг пану майорові, коли він, даремно шукаючи на моїм обличчі хоч тінь зрозуміння для своїх плянів, старався виложити ціль і конечність такого органу преси.

По цім обіді і розмовах при столі, приємно відітхнув на вулиці. Щойно перейшов дощ і повітря було чудове.

4 червня.

"Кієвская Мисль" і "Рабочая Жизнь" починають нагінку на новозасноване пресове Бюро, і на мене. Не знати, чого вони виходять з себе — чи тому, що я промовляв на зїзді преси по-українськи, чи тому, що промовляв проти федерації. Злі язики називали цей з'їзд преси — "всеєврейський сезд русской печаті на Украйне". Сказати цьому зїздові кілька слів післали й мене.

Бачив Липинського. Вчора казав мені гетьман, що він призначений вже нашим послом до Відня. Проти цього плететься інтрига, як кажуть, з російської сторони. Його противники висувають на пост віденського посла

якогось ген. Семенова, який був в царській контррозвідці і військовим аташе у Відні. Пости послів обсаджуються незавше як треба. В Берліні — барон Штайнгель, кадетський українець, в Софії українофіл Слівінський.

Архикнязь Вільгельм робить в Александровську Запорізьку Січ. Гетьман його не боїться. Був щирий, отверто мені сказав якимось:

"Що тут довго говорити! Ясно, що як німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні, — то ні".

І, подумавши, додав:

"Але мені здається, що вони хочуть".

Вчора при обіді гетьман знов дозволив собі натяк в сторону Гаазе про Крим:

"Ось вони лиш з Кримом там хочуть щось зробити"! — кинув до мене, моргаючи на майора.

О 6 год. ввечері дістав запрошення на засідання політичної комісії при міністерстві заграничних справ. Доручили мені виробити реферат про політичні границі України.

О 8 год. ввечері на концерті Кошиця. Стрів полк. Коссака, був. командира Січових Стрільців. Оповідав про враження в Галичині від перевороту. Легенди, про які писав Федорів в листі до мене, здається, досить там були поширені. Оповідав, що з уст митрополита Шептицького впало і моє назвисько, як аргумент проти ворогів гетьманства в Галичині.

Бачився з Петлюрою. Виглядав, ніби за щось ображений.

Міністерство Внутрішніх Справ бажає від мене кооперації з Союзом Земельних Власників. Тим самим, який в недавніх своїх постановах висловився за повну реставрацію земельних відносин без жадних уступок селянству. Кооперувати з Союзом не буду.

Був у мене болгарський посол, проф. Шішманов (оженений з донькою Драгоманова). Просив приїхати до себе.

В Міністерстві Закордонних Справ попризначувано людей, які не орієнтуються в справах. Многі не розуміють правничої мови.

Увечері — відчит одного бувшого міністра Центральної Ради. Говорив як гімназист. Його промова нагадувала статтю в глухій провінційальній часописі.

6 червня.

Нині працювати в бюрі не удалося. Якийсь склад з амуніцією вилетів в повітря (кажуть на Звіринці). Було з 15 сильних детонацій. Шиби в бюрі з вікон, що виходили на Хрещатик, всі вилетіли. Мене і секретарів мало не збило з ніг, коли ми, підбігши до вікон, глянули вділ на вулицю, усіяну товченим шклом. Тут і там лежали, мабуть збиті з ніг повітрям, люди. Всі з бюро кинулися на діл, до сутеренів, де й просиділи коло півгодини. В ухах лящало від лоскоту, з деякими панями була гістерика.

Приїхав редактор Голубець зі Львова. Оповідав ті самі сплетні про Скоропадського, про **вето** німців на мене. Оповідав про чутку, що я перефорсував кандидатуру Д. Дорошенка на міністра. Це вигадка. Хоч Д. Дорошенко в цій справі й звертався до мене.

7 червня.

Мав реферат на Політичній Комісії нашої мирової делегації — про політичні границі України. Головні напрямні: старатися відділити від Росії і визнати як самостійні держави — всі її "окраїни". Крим — інтегральна частина України, без політичного самовизначення. З Білою Руссю — добра стратегічна лінія, бо не знати, яку державність матимемо там. Проти Дону — забезпечитися. Жадної федерації. С. Шелухін погодився з цими точками. Обидва ми виступили проти О. Шульгина, який говорив про федерацію і хотів навязати нашу політику до "традицій Центральної Ради і Секретаріату". Гарні традиції!

8 червня.

Галіп, тепер вже старший радник Міністерства Закордонних Справ, оповідав, що гетьман мав сказати Муммові, що Дорошенко є австрійської орієнтації. Мумм мав відповісти, що не може цього навіть прийняти до відома,

бо він знає лише орієнтацію Центральних Держав. Здається, бляга зі сторони Мумма. Бо сам гетьман, ще перед номінацією Дорошенка, говорив мені, що німці робили тому перешкоди, власне підозріваючи його в австрофільстві. Не виключене, що те, що Галіп приписує гетьманові в розмові з Муммом, сказав останньому сам же Галіп⁵).

Кампанія в пресі проти мене іде далі. До т. зв. "русских" з "Київської Мислі" прилучилася "Робітнича Газета", орган українських соціалдемократів. Теж нападає на мій виступ на з'їзді в характері — страшно сказати! — "урядника Міністерства Внутрішніх Справ". Здається, як мене інформують, це, робота пана Скнара, ображеного, що я не виробив йому посади... урядника в Міністерстві Внутрішніх Справ.

Для характеристики соціалістичної преси: в тім самім числі "Роб. Газети", з випадом проти мене, друкується великий рекляма-анонс моєї брошури — "Міжнародне положення України і Росія", виданої — тою ж "Робітничою Газетою".

Одна колежанка, ще з петербурзьких часів, цебто 14 літ тому, казала — з приводу моїх відчитів в Києві: "Ви й тоді мали до Росії ту саму ненависть, що й тепер".

9 червня.

О 12-й — концерт Стеценкових творів у Міському Театрі. Мав квиток у другому ряді. Бачив Шелухіна, Василенка, в льожі — гетьмана з почетом, Лизогуба.

Концерт мізерабільний. Квінтесенція нудоти і плаксивості української. Пісня на слова Лесі Українки — "То була тиха ніч чарівниця", була дійсно "кунштштюком", Бо так не зрозуміти суті цього душевного переживання поетки, та й її самої, як їх не зрозумів Стеценко в своїй музичній інтерпретації — то була дійсно штука! Замість болючого, розпачливого, непогамованого, ледви стриманого, пориву, вийшов звичайний, розливний солодкий малоросійський сентимент. Довкола — рев: браво, біс, ще раз!, розпромінені обличчя...

Ні, я не є їх.

Шишманов просив прислати мої брошури. Обіцяв прийти на відчит. Наші соціалдемократи заявили моїй давній знайомій, пані В. Р., своє незадоволення за знайомство зі мною. Нема найбільших деспотів, як партійні соціялісти. Не можуть дарувати, що відійшов від них.

10 червня.

Безцеремонність німців іде задалеко. Сьогодні закликав мене до себе на нараду гетьман. В його кабінеті, в палаці, вже застав державного секретаря Ігоря Кістяківського, Палтова, начальника штабу ген. Дашкевича-Горбацького, віцеміністра військових справ ген. Лінгнау і віцеміністра Внутрішніх Справ Вишневського.

Генерал Гренер прислав листа, в яким скаржився на УТА за те, що вона — не робить належної реклями гетьманові і забагато пише про розрухи на провінції. Я відповів, що я є між молотом і кувалдою в пресових справах. З одної сторони кампанія російсько-жидівської преси, а з другої — оцей лист Гренера. Щодо того, що є замало реклями для гетьмана, то ця справа обходить не ген. Гренера, лише гетьмана і мене. Щодо інформацій про розрухи, — то я міг формально заслонитися тим, що ці вістки діставали ми від Военного Міністерства. Зачалась суперечка між Дашкевичем і Лінгнау.

На цій нараді, коли я почав говорити по-українськи, зараз же перейшли на цю мову і гетьман, і Вишневський, і Лінгнау.

В Бюрі довідався про правдиву причину німецького гніву. З властивою їм "плюмпгайт" присилають вони масу телеграм до УТА з широкою реклямою для німців. Багато з того матеріялу йшло до коша. Звідси їх гнів. Звідси їх кампанія проти УТА і мене, підтримувана Дівиним з його "чорною сотнею", і "руськими" журналістами з "Київської Мислі".

11 червня.

У Липинського. Має клопіт з своєю амбасадю. Коло нього труться А. Жук і ще подібні. Перший — член Цен-

трального Комітету Укр. соц. дем. партії, бувший волосний писар, не знає жадної європейської мови, але інтриган як Шельменко Квітки, і зарозумілий як пан Голова з "Ночі під Різдво" Гоголя. Обох їх хоче Липинський взяти до себе. Він давніше, та й тепер, казав, що хотів би бути в контакті зі мною. Не міг я утриматися, щоб не запитати — як він собі уявляє цей контакт з таким складом свого персоналу? Запросив мене на нараду, яку скличе перед виїздом⁶).

Були в мене з візитою Герман і др. Кавчіч, управителі українського і російського відділів воєнно-пресового бюро Австро-Угорщини.

О пів до четвертої бачив згори, з мого бюро, як попри нього Хрещатиком ішла процесія з жертвами вибуху на Звіринці кілька днів тому. Трумни, музика військова, наша міліція, німці. Грали похоронний марш, один з тих, які завше робили таке стрясаюче вражіння на мене. Здається, що всі ми тут у Києві танцюємо на вулькані. Хотів піти нині до гетьмана, але передумав. Кістяковський не перестає кидати мені колоди під ноги⁷).

Демократичні політики активізуються. Новозаснований Союз Української Державности — соц. федералісти, соц.-самостійники, земці, кооператори і т. п., зробив початок. Мав намір побачитися з командантом німецької армії на Україні, маршалом Айхгорном, щоби поскаржитися перед ним на гетьмана. Не розумію цих політиків. Зараз по перевороті, побігли до Мумма і до Гренера, але ніхто до гетьмана. Говорили, що це було б нижче їх чести. Коли я, після перевороту, по розмові з гетьманом, приніс офіційні записки — представникам наших партій, — прийти до гетьманського палацу на нараду, відмовилися. Потім, поодиночки ходили до нього на аудієнції. Айхгорн відіслав делегацію "Союзанців" до Гренера, а цей сказав їм, що з теперішнього уряду німці задоволені і не бажали б собі його зміни. Заявив, що треба передусім створити українську державу, а яка в ній культура переважатиме, — "то вже є річею панів". Так скінчився дебют "Союзу".

Кількакратно переконував я Шеметів і Міхновського покласти натиск на розбудову партії хліборобів на провінції; не лучитися з політичними трупами — "ес-ефами", а тим менше з збанкрутованими хлопчиками без майбутнього — з "ес-ерами". Старався переконати їх перенести тягар роботи партії на провінцію, в терен, заснувати партійний орган. Було це досить тяжко. Уважали, що головна робота є тут, у Києві.

14 червня.

Вчора був в Кістяковського. Потім — в ресторані, на прийнятті, на честь берлінського гостя, фон-Вальдена. Промова німецького посла. Мумм виходить з факту присутності німецьких військ на Україні — "індем унзере трупен да зінд" і т. д. Робить вражіння людини, яка знає чого хоче.

На прийнятті трапився зі мною комічний інцидент. Гостей було з сорок чоловіка. На другім від мене кінці стола, коло Мумма, австрійців і деяких гетьманських міністрів, в тім числі і Д. Дорошенка, — вставали і говорили промови. На моім кінці, маючи цікавих співрозмовців, я, зайнятий ними і добрим вином, не звертав уваги на промовців, серед яких був і Дорошенко. Коли нагло, через стіл посол Мумм попросив мене перекласти по-німецьки промову, щойно виголошену по-українськи Д. Дорошенком... Я мусів встати і від початку до кінця заімпровізувати переклад промови, якої я не слухав, але яку — на мою думку, в тих обставинах, повинен був би виголосити міністер заграничних справ української держави. Хутко по тім Палтов, який увіхався всюди, підійшов до мене і з веселим обличчям шепнув на вухо: "галупчік, ви веліколенно перевелі"!

Др. Кавчіч оповів, що моя стаття в київській пресі — "Перед розв'язкою", з критикою центрально-радянського бедламу, ще перед переворотом гетьманським, — була переложена в німецьких і чеських газетах, в деяких частинно сконфіскована.

Вчора ввечері у Шеметів. Грунтовно розійшовся з

ними. Здавали справу на засіданні Комітету хліборобської партії з своєї візити у Гренера. Цей останній насамперед повчив їх льюальности, вказуючи, на їх запит, що німці не вмішуються у внутрішні справи України, та що зміна кабінету залежить від гетьмана. Я зайняв становище проти таких паломництв. Дехто з присутніх був дуже ображений. Боюсь, що через ці ходження від одного генерала до другого, а від них до гетьмана, занедбується роботу на провінції. Досі не міг намовити їх взятися за видання партійного органу. Втішився я, що Липинський і Юцишин стали на мою сторону.

Сьогодні був у Кістяковського. Був дуже чемний. Зачинає навіть закидувати по-українськи. Оповідав, що по битві під Полтавою, залишився в живих лише один Кістяковський, від якого і пішов увесь його рід. Подумав я: якто один щасливий випадок може мати такі нещасливі наслідки... Був у мене др. Єнні з карткою від д-ра П. Рорбаха. Зробив його нещасливим, почавши оповідати про архикнязя Вільгельма. Він пробував був закидати щось про федерацію і дуже був незадоволений, коли я сказав йому, що всяку злуку з Росією уважали б ми за найбільше нещастя для України.

Рорбах вибирається до Києва. Запізнався з ним в 1914—16 рр., в Берліні, коли провадив там українське пресове бюро і писав в німецьких місячниках і тижневиках. Пригадую, давав йому перед друком на перегляд мій скрипт — "Велика Польща і Центральні Держави", звернена проти модних тоді великопольськиз проєктів, які обіймали в майбутній польській державі, oprіч Конгресівки, також Холмщину і Галичину. Нераз удавався до його помочі, коли берлінська цензура не пропускала деяких моїх статей⁸).

19 червня.

Справа Криму знов актуалізується. В Міністерстві Закордонних Справ пропонують мені зорганізувати товариство охорони Криму, як інтегральної частини української держави. Надумалися! Коли я вперше, прибувши

до Києва, порушив цю справу в нашій пресі, трактуючи Крим як невіддільну частину України, многи кивали головами на це, як на недемократичну ересь. Як на них — повинен був Крим мати право самоозначення. А коли б, виконуючи це право, він віддав би весь півостров, що прилягав до України, з усіма його базами, портами і твердинями в руки якоїсь, ворожої нам держави, — тим гірше для нас. Демократичні засади святі! **Віват юстіція, переат Україна!** При нагоді мушу поговорити про це з Дорошенком.

20 червня.

У гетьмана. Гнівається на наших лівих партійців. Каже, що хоче збудувати Україну — "на злість українцям". На соціалістичних партійців був особливо лихий. Казав:

"Всі вони хочуть бути міністрами! Ну, посудіть самі, чи вони надаються на це? Дехто — може. Напр., С. Шелухіна я хотів би зробити міністром, але решта? Вони звикли до театру, та ж ціле українство виросло на театрі! Їм важна не суть, а форма. Якби я так вийшов перед ними з якимсь отаким пером на шапці (він зробив жест рукою), — все було гаразд"...

Запитався його, чи задоволений з нового міністра закордонних справ, Дорошенка?

"Так, відповів, тільки він"...

Тут гетьман сказав слово, уживане на означення людини, м'якої і неспіливої, без належної дози цивільної відваги. Запитався я також, чи в Міністерстві Закордонних Справ тепер добрий добір співробітників? — "Ні!" — була відповідь. Я побачив, що гетьман не бажає собі розмови на цю тему, й перейшов на іншу.

Що відноситься до Криму, то справа на думку гетьмана, стоїть добре:

"Я, знаєте, — говорив далі, — поставив німцям ультимат; я сказав, що просто піду геть, як з Кримом не буде так, як ми хочемо. Німці кажуть, що мусять тепер кокетувати з большевиками. Тому не хочуть дати нам

Криму. Тому видумують всяких Сулькевичів, кримських міністрів. Але як прийде час, Крим віддадуть нам”.

Сказав це довірочно. Боюся, чи не дає себе гетьман заколисувати Муммівськими обіцянками? Ніби відповідаючи на мою думку, пояснити почав гетьман свою ”любов” до німців:

”Зовсім я їх не люблю! Мені симпатичніші австрійці, але — що ж, коли заслабі! Я би, знаєте, пішов з ким будь, аби свою ціль осягнути”!

Мав я страшну сварку з державним секретарем І. Кістяковським. Він не може мені дарувати права входу до гетьмана, поминаючи ”начальство”. Тепер щойно зачнуться нові інтриги! Особливо був Кістяковський лютий на мене за те, що я, для гетьманського органу (для села), який мав видавати, мав отримати через гетьмана друкарню ”Копійка”, яку прагнув мати для себе державний секретар, мій шеф.

В Міністерстві Закордонних Справ хотів бачитися з Дорошенком у кримській справі. На жаль, його не було: виїхав кудись разом з Липинським. Суровцева закидувала мойому відчитові про російську культуру ”натяжки” (пересаду). ”Але ви ненавидите Росію!” — казала. Як тяжко протверезується молоде покоління! Та сама Суровцева з гуртом одnodумців (Отамановським та ін.) переклала і видала нелегально, ще перед революцією, мою берлінську книжку — ”Українська державна ідея”, а тепер не може зрозуміти моєї ”пересадженої” нелюбови до Росії...

В Міністерстві Закордонних Справ, як завше, маса відвідувачів і просто збирачів новинок і пліткарів. Повно чуток. Довідався про сплетні і про себе, як безпосередньо по перевороті. В той час казали, що переворот обійшовся ”не без інтриг” Д. Д., а деякі соціялісти грозили — в чотири очі — ”не плутаться з гетьманом”, бо зле на тім вийду й демократія мені того не подарує.

По руках урядовців міністерства — як що-тижня — кружляє листа нового кабінету, очевидно—”автентична”, і неймовірно фантастична.

21 червня.

На провінції убійства і пожежі. Чекається поважних розрухів. Чути в місті навіть далекі гарматні стріли. Мабуть, щось поважніше, як "офензива" на Шулявці, або "дурхбрух" на Деміївці.

Вчора підпалили одну хату коло Лисої Гори. Член політичної комісії мирової делегації, полк. Мішковський, оповідав мені, що коли б Лиса Гора пішла в повітря, то разом з нею і третина цілого міста.

Липинський оповідав, що на прийняттю в прем'єра Лизогуба, той особливо просив його заопікуватися угорськими українцями, і рівночасно нав'язати приятні зносини з угорським урядом... Цей самий Лизогуб пропонував мені zorganizувати видання німецького органу у Відні (в німецькій мові) для пропаганди гетьмансько-української держави.

Наше міністерство надіслало на руки Форгача ноту до віденського уряду в справі загроженої Холмщини. Липинський хоче зробити вечірку для радника німецького посольства, гр. Берхема, який заступає тепер Мумма. Плянує запросити також своїх правобережців — "українців польської культури", як він їх називав. Просив мене прийти теж.

Увечері вечеря на честь Липинського в "Метрополі". Були м. і. Міхновський, Шемети, Ющишин, Полетика і персонал канцелярії нашої віденської амбасаді — молодший Залізник, Семенів (тенор) та ін. Шкода бідного Липинського. По дорозі додому оповів мені, зі слів Форгача до Дорошенка, що Липинського готові визнати не тільки як акредитованого при уряді, але й при віденським дворі. Пригадалася мені моя перша зустріч — після еміграції — з Липинським у Києві. Стрів його випадково, ідучи попри будинок Центральної Ради (це було перед переворотом, у березні чи в квітні). На вулиці ніби йшов, ніби стояв, когось чекаючи, Липинський. Мав вигляд людини, яка або щось згубила, або когось чекала, або заблукала, не знаючи виходу. По розмові тоді з ним, виніс вражіння, що такий дійсно був його настрій в тім

домі божевільних, в який обернула Київ і Україну політика Центральної Ради. Цей настрій був знайомий мені тоді. По кількох тижнях перебування в Києві, — я опублікував кілька статей в "Новій Раді", ворожучи хуткий упадок демо-соціалістичного режиму.

Весь вечір, поза 12 годину, шаліла страшна буря зі зливою.

22 червня.

Вчорашня буря зірвала хрест з Михайлівського монастиря і поламала кілька тополь на Бібковському бульварі. Був у Дорошенка, питався мене про Льонгіна Цегельського, якого покликав до праці в міністерстві. На загал беручи, мій давній колега з Петербургу, не мав щастя у виборі співробітників. Те саме закидав йому і гетьман у розмові зо мною.

З голосів преси про мій відчит — "Культура примітивізму" (про російську культуру): "Відродження" — позитивно, "Рабочая Жизнь" — лається. "Русской Голос" — досить об'єктивно, трохи з іронією, під заголовком — "Что дала русская культуру г. Донцову". Оповідали мені, що два москалі з газетних кол, які були на моїм відчиті, плакали — зі злости⁹).

23 червня.

Треба піти до о. Щепанюка. Дістав я лист від одного священика, благає зробити все на всеукраїнським Соборі православного духовенства, щоби вибрали Головою церкви митрополита Шептицького. Запізно! Антоній — тріумфатором¹⁰).

25 червня

Нові сенсації, які зробилися щоденними. В кафе-ресторані "Франсуа" оповіли мені, що в гетьманських кругах, серед землевласників, оповідають про зміну кабінету — в їх дусі. Чутки одна від одної дурніша: новий тайний договір з Україною, окупація, війна між Австрією і Німеччиною, перелапана радіограма про союз німців з

московськими монархістами для відбудови "єдиної і не-ділимої" Росії і т. п. Цікаво для характеристики бажань і настроїв.

26 червня.

Був у мене Л. зі Львова. Оповідав, що більша половина галицької суспільности поділяє погляди львівського "Українського Слова". Спершу, в Галичині — був він ліпших надій. Казав, що приступлення до гетьманського режиму Дорошенка і мене, трохи захитало погляди безоглядних сторонників Центральної Ради в Галичині. Тепер Л. є трохи розчарований, але надії не тратить.

Кістяковський, з приводу вибуху страйку друкарів, хоче садити страйкарів на півроку до тюрми. Мабуть, лише на словах.

О 6-й годині у гетьмана в палаці. Переді мною був Д. Маркович, вставлявся за арештованих кооператорів у Винниці. Коли я ввійшов в кабінет гетьмана, він вже мав відомості про стлумлення повстання в Звенигородщині¹¹⁾. Був в найліпшій настрою і найліпшій віри. Не доцінює ваги хвилини. Гетьман зависає в повітрі. Від нього вже починають відвертатися його підпора — великі землевласники, а симпатій дрібних хліборобів режим, здається, ще не здобув.

З його припоручення в часописі для хліборобів, яку доручив мені видавати в Києві, старатимусь створити з тих хліборобів фундамент для режиму. Чи удасться?

27 червня.

У Шишманова. Дуже отвертий політик. Оповів мені, що кабінет Радославова упав через Добруджу і недостачу збіжжя. З України болгари нічого не дістають. З Румунії все йде до Німеччини. Кондомінієм Центральних Держав в Добруджі дратує всіх. Просив Шишманов звести його з деякими нашими політиками.

О 7-й годині на засіданні видавничої комісії (уряд плянує видання клясиків української літератури). О 8-й годині в Орликівського. Кількох поляків, правобережних

великих земельних власників і цукрових промисловців. Дуже добре говорять по-українськи. Ліпше від многих "мартівських українців". Були і Шемет з Міхновським, і Біленький. Із знайомих мені українських поляків був присутній теж Йоахім Волошиновський, редактор часописі "Дзеннік Кійовскі". Ініціатором цих зборів був, теж присутній, Липинський, який такими сходами продовжував свою передвоєнну роботу — зеднання польської шляхти Правобережжя для української справи. В той час видавав в тій цілі "Пшегльонд Крайови" і опублікував брошуру — "Шляхта на Україне". Тоді розходилося про навернення польської аристократії до української національної ідеї, тепер — до державної. На зборах мене зробили головою. Одразу поставлено постулат української державности, прийнятий всіма. Деякі з присутних поляків пробували закидати про політичну унію. Дістали з нашої сторони делікатну, а від Міхновського — навіть неделікатну відправу. Маю вражіння, що як би Україна сконсолідувалася в міцну державу, у твердих формах, то за двадцять літ всі поляки наші стали б українцями.

28 червня.

Увечері у гетьмана. Приняв мене в палацовім парку. Авдієнція тривала коротко. Говорили про біжучі справи. Дав йому карикатуру на нього з одної петербурзької газети. Українська хата, на призьбі сидить гетьман Скоропадський, в гетьманськім жупані, шабля і булава на землі, — і колише дитину в колисці, причепленій під деревом. В колисці (у формі німецького шолома) як спеленута дитина — український козак з довгим вусом, витягнув одну руку і — реве. Під карикатурою підпис: "Баю-бай, пусть тебе пріснітся рай"!...

Гетьман сміявся.

Говорив з ним про Крим, про нові кроки, конечні, щоби змусити кримський уряд числитися з Україною — економічний бойкот, в разі потреби — бльокада півострова з нашої сторони. Не знати що з того вийде, бо німці хваляться, що довозитимуть все потрібне кримча-

кам — Дунаєм. Гетьман обіцяв прийняти кримську делегацію, яку я мушу щойно намовляти піти до гетьмана.

З палацу пішов до Липинського. Завтра їде до Відня. Говорили про холмську справу. Думає, що нам треба бути в сталім контакті. В. Калиновичеві дав припоручення в своїй часописі бити тривогу з приводу Криму. Кілька днів перед тим, як покликав мене на працю гетьман, з припоручення віцеміністра Вишневського, Калинович (і Косинин) дістали від гетьманського уряду фонди на видання інформаційної часописи в німецькій мові у Відні. *Post factum* не можна було замінити цих людей іншими. Калинович, лівий демократ, зараз по перевероті умів знайти стежку до нового уряду. Перед тим був гімназійним професором у Галичині.

Положення стає чимраз трудніше. Многі представники влади на провінції роблять там Росію з допомогою німецького війська і арештовують українців. Це збуджує злобу до німців і до тих, хто їх покликав.

Вертав пізно до дому з Мик. Галущинським. Оповідав плітки з "вірогідних" джерел про різні комбінації в звязку з зміною кабінету. Спеціально говорилося про "кабаре етранже" (міністерство закордонних справ) на Терещенківській. Казав, що мав до мене вступити др. В. Старосольський, який приїхав з Одеси, щоб у Києві стрітнутися з галицькими делегатами до гетьмана¹²).

4 липня.

У Києві зїзд московських втікачів. Тут є П. Мілюков, був. міністер Керенського, багато монархістів. Маємо певні звістки, що вони конспірують з німцями. Мілюкова, голову російської конститут.-демократичної партії та її лідера в колишній Державній Думі, — особисто не знав. Тільки полемізував з ним в нашій пресі, а він зі мною у своїм органі "Реч" і з Думської трибуни перед війною.

Товариство С. У. Поступовців запросило мене дати відчит про Франка. А про річницю полтавської битви, яка зближалася, про Мазепу — забули! Дихають і думають лише в області справ культурницьких і соціальних.

Скільки мине часу, щоб їх почали цікавити справи державницькі? Думаю дати відчит про Мазепу в Клубі на Прорізній.

5 липня.

Приходила до мене делегация Кубанської Національної Ради. Їх мета — добиватися зєднання з Україною. Положення там гіршає. Є там до 150 тис. большевиків, на Волзі — чехи, в Ставропільщині добровольці ген. Алексєєва, в Царицині білий російський генерал Дутов. Ці білі, разом з чехами, готові зробити один антантофільський і протиукраїнський фронт. По розмові з кубанцями, сказав, що зведу їх з гетьманом.

Мав побачення з Шелухиним в Педагогічному Музеї. Там якраз кінчилося засідання політичних комісій (мирових делегацій), нашої і російської. Від нас — Шелухин і Кістяковський, від Росії—Х. Раковський і Мануїльський. Коли говорив з Шелухиним, підійшов до мене Мануїльський. Знав його ще з студентських часів. В останнє стрінувся з ним в 1916—17 рр., коли він працював в пресовім бюрі українським у С-го в Льозанні, куди я часом приїздив з Берна, де мешкав. Мануїльський сказав, що жалує, що не був на моїм відчиті про російську культуру. В нормальних часах, сказав, це викликало би багато дискусій в російській пресі. На відході запитався:

”Донцов, Ви ж порядна людина, чому Ви не є большевиком”?

”Якраз тому, Мануїльський”, відказав я.

6 липня.

Осаули гетьманські, що мають на горі дижур перед входом до гетьманського палацу, — один з них Кочубей — щось занадто антимосковсько настроєний. Що це могло б значити? ”Кадети” завтра мають свій зїзд. У ”Відродженню” (орган міністерства війни) з'явилася моя стаття про тайну місію Мілюкова в Швейцарії, літо 1916, коли він хотів (через С-го) зєднати для російської державности галичан.

Знову клопоти з "панамі ситуації". Німці злостяться, коли їм дати до розуміння, що їм не вірять; коли відгадують, до чого веде їх кокетування з "кадетами". Російські монархісти цілими потягами їздять на Україну. Завтра улаштовують вони в нашій Св. Софії свій молебень за "государя-імператора".

Гетьман незадоволений, що мало робиться в пресі для пропаганди діяльності кабінету. Хочу взяти на себе невдячне завдання переконати його, що теперішній кабінет ліпше на тім вийде, чим менше його діяльність буде "популяризуватися" серед загалу.

7. липня.

Мілюков прислав до "Відродження" спростування (на мою замітку і статтю про нього), — яке лише компромітує його і німців, і їх протиукраїнські пляни.

Російська монархічна маніфестація не вдалася. На Софійський майдан стягнуто гетьманську державну варту і німецький відділ. Бачив купу російських білих офіцерів — з погонами, — арештованих і ведених під військовою ескортою. Дуже добре!

Був у гетьмана. Розмовляв з ним коротко, коли він виходив з палацової каплички, по Службі Божій. Відповідаючи на мій поклін, підійшов до мене. Передавав йому кілька часописів, що могли його цікавити.

— "А що, правда, добра моя промова на Соборі"? — спитався він.

— "Так, пане гетьмане", відповів я... "Не називаючи річ своїм іменем, ви сказали те, що треба було сказати". (Він говорив про самостійність української Церкви, уникаючи слова автокефалія). Він думав, що моя похвала відносилася до першої фрази і сказав:

— "Правда? Інакше не можна було говорити"! Видко був задоволений зі свого виступу.

Не зважаючи на все, подивляю наш Київ, тривожний і гарний. Коли вертав до дому, з одної сторони неба сунули бурі хмари, друга ж сторона блестіла червоною загравою від сонця, яке заходило, а від якого протилежні

кам'яниці горіли у вогні. Що десять хвилин розлягалася луна від поодиноких стрілів десь на передмістях.

11 липня.

О 8-й ввечері був знову у гетьмана. Довга розмова в палацовім парку. Представив мене своїй дружині, доньці і "тронфолгеру". Вибачився, що ще не вміють по-українськи. Говорили — я з гетьманом — про аграрну справу. Він скаржився на великих земельних власників, які не від того, щоб його скинути. Хочє створити, властиво організувати, в міцну силу середню, а навіть дрібну земельну власність. А коли треба буде, приступити до вивлащення великої посілости. Питався, як я задивляюся на його лист до Ради Міністрів про її політику. Я відповів, що лист добрий, тільки я не розумію подяки Лизогубові. На мою думку, лист був виразом недовіря до кабінету, після якого Лизогуб мав би уступити? Гетьман нічого не відповів, лише усміхнувся. Говорити більше на цю тему, очевидно, не хотів.

Говорили про кубанську делегацію, яку я йому післав. Він співчуває прилученню Кубанщини. Хочє тим способом розбити т. зв. "Юговосточний союз", який ліплять німці з росіянами. Від нього та делегація пішла до Гренера. Просив мене яко мога більше писати про того Ю. В. С. Отже, пан гетьман хочє провадити агітацію проти окупантів і проти власного кабінету! Гаразд. Я не вірю Шемету, який каже, що Скоропадський також є заговорником¹³).

Дехто з партії хліборобів ніяк не може усталити свого відношення до гетьманського режиму. Раз — стоять за нього горою, раз — називають гетьмана зрадником. Залежно навіть від дрібних фактів, або посунень того чи іншого провінціального кацика. Раз один з головачів тої партії (С. Шемет), пригадую, вибух страшною філіппікою проти гетьмана, коли ми вертали — Інститутською вділ — з авдієнції в палаці. Здійняв такий галас на вулиці, що на Хрищатику державна варта хотіла його арештувати.

9 липня кликав мене телефонічно знову гетьман з приводу плянованого мазепинського обходу. Численні круги українські в Києві плянували урочисто відсвяткувати пам'ять гетьмана Мазепи з нагоди роковин великого протиросійського зриву, що привів до нещасливої битви під Полтавою; з нагоди того року, коли Мазепа підняв— як писав Пушкін "знамя вольності на Петра".

Отже, гетьман, казав мені, готовий був зробити все, щоб спричинитися до цього обходу. Навіть митр. Антонія змусив післати телеграму до московського митр. Тихона, щоб той зняв прокляття з Мазепи.

— "Я сказав йому просто (говорив гетьман) — Владико! Ви робите все, щоб стати найбільш зненавидженою особою в українському народі"!

Але з приводу панахиди у Св. Софії, яку ми хотіли зробити урочистим і офіційним святом, заявив гетьман, що він особисто міг би брати участь в такій панахиді тільки, коли б на ній було присутнє ціле вище духовенство.

Маю вражіння, що українські круги трохи запізно надумалися робити це свято. Під час розмови показував мені гетьман книжку, яка розгорнута лежала в нього на столі. Була це "Історія України" М. Грушевського, яку вже хтось встиг підсунути йому, і в якій — як відомо — знаходимо негативне відношення до Мазепи...

Що я міг відповісти на такий аргумент?! Сказав лише, що після мого найглибшого переконання, Грушевський є політичним москвофілом. Гетьман лише розсміявся на це:

— "Ну, коли у Вас Грушевський москвофіл"...

І як могло б бути інакше, коли "батько Грушевський" з усіма його поглядами і з його захопленням Росією, був божищем і прапором всього демократичного українського табору?

З цього приводу пригадався мені другий мазепинський інцидент, здається, 9 літ тому, на студентському зїзді у Львові. Тоді були якраз двісталітні роковини Полтави, отже, Юліян Бачинський (автор книги "Україна ірреден-

та”) і я хотіли запропонувати прийняти на зїзді ухвалу протиросійського, самостійницького характеру. Та з того нічого не вийшло, бо соціялісти не могли допустити до подібного ”шовіністичного виступу”, який скомпромітував би їх соціялістичну правовірність в очах російських ”дорогих товаришів” у Марксі. ”Не так тії вороги”¹⁴)...

Тоді, під час авдієнції в палацовім парку, зденервованний, питався мене гетьман:

— ”Ну, де є ті українці? Ну, дайте їх мені! Таких, як мені треба, з якими я міг би говорити і працювати! Де вони є”?!

Наша мазепинська маніфестація удалася добре. В Соборі і на майдані Софійським була маса народу. Панахиду — першу, мабуть, по проголошенні анатели — служили кількох священиків з єпископом Назаром. Потім був похід. Кабінет скомпромітувався, як і вище духовенство, своєю відсутністю і заборонаю міністрам брати участь в панахиді. Був я в той день у Дорошенка. Він оповідав, як він боронив справу панахиди на Раді Міністрів. Але до Св. Софії на панахиду не пішов, звязаний — як каже — ухвалою Ради. Пригадалися мені слова гетьмана про свого нового міністра Закордонних Справ.

Оповідав мені Кривенко з УТА, що Шишманов пізнав моє авторство в замітці про Мілюкова у ”Відродженні”. Колись той самий Мілюков, під час війни, пізнав моє авторство у першій відозві ”Союзу Визволення України”, як писав про це у своїй ”Речі”.

Мій відчит про Мазепу і мазепинство в Клюбі удався.

В понеділок стрів Густава Шестена, шведського журналіста, представника одної часописі в Гетеборгу, з яким приятелював в 1914—1916 рр. в Берліні. Приїхав разом з іншими неутральними журналістами. Тоді в Берліні познайомився я через нього з сином письменника Бернсона і з славним подорожником шведським Свеном Гедіном. Останній робив чарівне вражіння. Завзятий і активний ворог Росії. Знав про Україну, подивляв характер її культури. Оповідав, що в якійсь провінції Швеції (забув

вже в якій) уживана ноша, яка дуже нагадує українську ношу деяких повітів. Казав, що в деяких наших селах стрічав типи жінок, яким, як якійсь пані, хотілося цілувати руку. Тоді ж зробив я коротку подорож до Стокгольму і Гетеборгу, де відвідав редакцію Шестена і де стрівся з одним студентом українцем, який приїхав з Росії навіязати звязки з українською протиросійською еміграцією. Там же, в тих містах, уперше після Петербургу, побачив я знову білі ночі, тривожні і містерійні.

Невтральних журналістів, з якими приїхав Шестен, запросили на вечерю-прийняття в Яхт-Клубі на Дніпрі. Хто запросив — самі вони не знали. Я здивувався, чому не дістав запрошення. У гетьмана згадав про це. Він повідомив, що це прийняття, мабуть, уряджує Дорошенко. Наказав одному адютантові викликати Дорошенка в Яхт-Клубі і сказати йому про мене. Телефон не діяв. Отже я, як було умовлено, стрівся ввечері з Шестеном в моїм бюро. Коли вийшли сідати в авто Шестена, побачив я, що був в нім якийсь німецький офіцер, який зробив здивовану міну, але я йому сказав, що я їду з доручення пана гетьмана. Їхали потім до Яхт-Клубу човном. При столі було чоловік з двадцять — чужинецьких журналістів, крім того і німців, уніформовані і цивільні, і деякі гетьманські урядовці. Дорошенка не було. Показалося, що то не він робив це прийняття, а німці. Мабуть, майор Гаазе, так що я був інтрузом на цій імпрезі, що одразу пізнав і по мінах господарів і по деяких розмовах. Сидів я між цими журналістами, інформував їх про наші справи, і не раз мусів спростовувати інформації, які давали їм про Україну деякі німці і теж присутні урядовці "із малоросів".

Вчора підсів до нас в "Метрополі" Добушак, буковинець, тепер старшина в австрійській армії. Оповів цілу купу сплетень з Відня і зі Львова. В інформаційнім листку (який дав мені), видаванім австр. "Крігспресквартір"-ою, в ч. з 8 липня 1918, подається ціла маса фантастичних номінацій, в тім числі й мою. Знайшов там таку коротку мою характеристику: — "Айн гефтігер гегнер Руслянде".

12 липня.

"Кадети", здається скінчили невдачно свою місію в Києві.

Січові Стрільці хочуть реактивуватися, як військова формація в гетьманській армії. Подали записку до Лизогуба. Вчора Коновалець просив мене зробити йому в цій справі візиту у гетьмана¹⁵).

Вишневський телефонував до мене з палацу. Поручав мені графа Гейдена як "нашого". Радив звернутися до очолюваного ним Союзу Земельних Власників по адреси для моєї селянської газети. Готується законопроект про парцеляцію великих маєтків. Оповідали мені з різних сторін, що в кабінеті (Кістяковський і ще дехто) інтригують проти мене. Зачасто — на їх думку — розмовляв з гетьманом у чотири очі. Триматися стає чимраз трудніше. Покликав мене до праці персонально гетьман, з міністрів — знаю далеко не всіх, з німцями — безнастанні непорозуміння, з австрійцями — рідко зношуся. Знаю лише військового аташе гр. Спаноккі, майора Фляйшмана і радника кн. Фюрстенберга. Зрештою, як мене повідомляють, австрійці на мене "давно махнули рукою".

В. Піснячевський умістив в своїй "Одеській Мислі" витяг з мого друкованого реферату (про міжнародне положення), як мою оригінальну статтю для його часописі. Звідси його передрукував "Дзеннік Київський". Тепер услужні приятелі пришивають мені (там, де треба) латку завзятого австрофіла, щоб підставити мені ногу у німців. Піснячевський видає свою часопись в частині України, занятій австро-угорською армією і має, зі своєю групою, марку австрофіла.

Сьогодні прислали до мене С. Жука, який з доручення артистів українців на оперних сценах Петербурга, приїхав організувати національну оперу в Києві. Має намір говорити в тій справі в гетьманських палаці. Було ще двох панів в справі скинутих недавно з їх посад старостів українців.

14 липня.

Я починаю реалізувати те, про що умовився з гетьманом. У вчорашній "Новій Раді" С. Єфремова умістив статтю проти "Юго-Восточного Союзу" і за прилучення Криму та Кубані до України. Німці не названі по імені, але ця стаття звернена проти їх посунень в тих справах.

С. Єфремов з групою київської "Ради", по першій революції, поборювали моє різке протиросійське наставлення і мій "сепаратизм".

Виступаючи проти русофільського українського табору, до якого — за виїмком одиниць — належали перед війною ледві чи не всі українські кола, видав я тоді брошуру "Модерне москвофільство" у Києві — проти того табору, проти "нової Росії", і проти впливів російської літератури, якими захоплювалися тоді мої земляки. В 1906 р. пізнав я редакцію "Ради" (Матушевський, та ін.) — були це психічно чужі мені люди. Тепер, коли мої фантазії — волею долі — стали дійсністю на Україні, коли приїхавши до Києва, я відвідав С. Єфремова, він запропонував мені писати в "Новій Раді"¹⁶).

Навпаки, з своїми колишніми приятелями, з соціялістами, я вже спільної мови, по повороті до Києва не знайшов. Коли РУП перемінилася в УСДРП, у мене почалися розходження з "партійними товаришами". Навіть передтим, у Петербурзькій Громаді: в літературі вони були адораторами Олеса, Винниченка, Драгоманова. Ці божки були чужі мені, я захоплювався тоді вперше Кониським, "Київською Стариною", Уманцем (автором монографії про Мазепу), і головню Лесею Українкою. В політиці стрівся з київськими РУП-істами в 1905 р., коли мене в жовтні 1905 р. арештовано в Петербурзі і привезено до Лукіянівської тюрми до Києва. Хутко потім вибухла революція, з'явився конституційний царський маніфест і амнесія політична — нас всіх, політичних в'язнів, випущено. Я залишився на деякий час у Києві. Разом з Поршем, Петлюрою, В. Садовським, я брав участь в тижневику "Слово". Від тоді ж почалися мої політичні розходження з ними. Вони — уважали російську демо-

кратію за нашого союзника, я — за ворога такого ж, як і царат. Писав про це і в тім самім "Слові", і в петлюрівській "Українській Жизні", нарешті в київськім "Дзвоні" Д. Антоновича і (галичанина) В. Левинського. Отвертий виступ мій 1913 р. у Львові з програмою політичного сепаратизму і боротьби з Росією остаточно пірвав мої звязки з партією, фактично пірвані вже давно перед тим. З "Дзвона" мене, "за шовінізм" — викинули.

Вся майже наша преса на Україні — і демократична, і соціалістична, разом з "Українскою Жизню", — різко відгородилася тоді від моїх позицій. Тепер у Києві, стрівся я між іншим з Поршем. Запитався він мене, чи я лишився соціал-демократом? Я сказав, що ні. Ні?! — спитав кілька разів здивовано. І від того часу, коли я знов підтвердив його питання, став я в очах "есдеків" — "пропаша людина".

В "Селянськім Слові" пишу про аграрну політику. Маю на цілі організувати середнє селянство під кличем гетьманської влади і парцеляції земель великих власників. З приводу цієї кампанії вже довелося відбивати напади з різних сторін. Моя думка — скупчити довкола ідеї гетьманщини середнє селянство, щоб на цій силі міг опертися гетьман, а не висів би в повітрі.

16 липня.

Здається, німці заходять в сліпу вулицю. Антанта рішучо підтримує Керенського. На Мурмані заварюється порядна каша. Дон непевний. Заступник Мумма тільки ляксує ідею українського кабінету, цебто з представників національно-українських партій. Така ж має бути воля гетьмана, як кажуть. На провінції чимраз менше порядку. Старости не дають ради з анархією. Брак збіжжя.

18 липня.

Нині стрів в ресторані ген. Грекова. Настроєний песимістично. Пригадую, як в травні звели мене з ним Коновалець і Дідушок. Дістав якось від них білет з просьбою бути о 6-ій увечері в такім, а такім готелі, в кімнаті, якої число подано в білеті. Я був переконаний, що йду

на побачення з тими панами, які прислали білет. Та, коли, застукавши, увійшов в призначену кімнату, знайшов там тільки самого ген. Грекова, який представився, бо я його перед тим не знав. З дальшої розмови я зрозумів, що цим способом ген. Грекову, в його справі, влаштували побачення зі мною. Заявив мені, що готов підтримувати гетьманську владу; лише хотів, щоб його призначили військовим міністром. На його кваліфікаціях до того я не розумівся; але обіцяв йому влаштувати побачення з гетьманом. Знав я, що він, хоч з походження не українець, отверто і сумлінно працював у своїм фаху на українській службі. Але з його наміру нічого не вийшло. Я був в гетьманській палаці, коли ген. Греков виходив від гетьмана. І вже по його міні бачив, що зі справи нічого не вийшло. Пізніше гетьман говорив мені, що Греков був замяткий і нездібний до організації. Чи це була причина відмови, чи може звязки генерала з колами Центральної Ради, — не знаю.

Друга моя акція в той саме час також не мала успіху. Скоро по перевороті я і Шемет дістали офіційну пропозицію покликати до гетьмана представників центрально-радянських, українських партій. Я звернувся спершу до А. Ніковського. Цей, закоханий в собі, редактор "Нової Ради", вигідно розсівшись в кріслі і дивлячись у стелю, кинув недбало, що він не від того, щоби порозумітися, та що нехай ген. Скоропадський прийде до нього, до редакції. Я ледві стримався від сміху, але з такою самою поважністю відповів, що гетьман напевне прийшов би до нього, коли б не Скоропадський, а пан редактор сидів теер в палаці на Інститутській. Але що тепер процедура мусіла б бути якраз відворотна. Сказавши це, я попрощався з Ніковським. Інших тяжко було навіть звести до купи.

Вчора бачив майора Фляйшмана, був. австрійського військового аташе при гетьмані. Його відкликають з Києва. Здається, був не на руку німцям. Має таємничу міну і з важністю оповів, що тепер буде — "ін дер неге зайнер Маестет". Просив при нагоді відвідати його у Відні. Запі-

знали мене з ним на відкриттю Українського клубу в травні, — львовяни Біляч і М. Яворський, що — в одностроях — були в асисті майора.

Сьогодні Л. показав мені цікаві документи. Ніби є накази арештовувати і видаляти до Австрії галичан. Перестережу, кого можу. Льонгін Цегельський містить ряд статей в львівському "Українським Слові". Осуджує "ес.-ефів". Покладає надії на самостійників і хліборобів. Щодо цих останніх, цебто щодо нашої партії — безнадійно намовляв я і намовляю Шеметів взяти на послуги нашої групи "Селянське Слово". Могли б мати свій орган і писати там, але це, здається, їх мало цікавить, а мене самого там замало. І так мусів передати редактуру (під моїм доглядом) Б-ові.

Увечері був у гетьмана. Боявся, що не вдасться побачити. Якраз був у нього перш морський міністр, потім начальник його штабу, потім прийшов Мумм, уперше — по повороті з Криму — в палаці. Але все ж удалося дочекатися. Гетьман здементував мені чутки, як брехливі, про те, що наша армія ще не формується. Похвалився, що з фльотою добре. Москалям признали балтійську флоту, нам — чорноморську. Але, довірочно заявив мені, що не цілу. Підводні човни і ще деякий дрібязок забирають німці собі за гроші. Заявили вони гетьманові, що Україні потрібна ж тільки оборонна фльота...

Справді положення гетьмана трагічне! З соціалістів-самостійників він, здається, теж незадоволений. Каже, що не мають людей. В дальшій розмові піддав я йому гадку скликання "Передпарляменту", з представників Дум, Земств, різних громадських організацій і пр. Таким способом у кабінета міністрів відпала б законодавча праця, і він більше мав би часу на адміністрацію, а деякі опозиційні елементи були б задоволені: мали б трибуну, де говорити.

Перепитався мене, що я під цим розумію. Потім, ходячи по кабінеті, думав. Нарешті, сказав, що це неможливо, поки земства не будуть реорганізовані. Спостеріг у нього одну цікаву рису: порожньої балаканини не слу-

хав, але коли почув якусь ідею, думку, зараз же хапався за неї і роздумував над нею.

Мені здається, що його застереження впливали з факту демократизації Земств на Україні, перепровадженої під час революції. Тепер в тім Земстві велику роль грав С. Петлюра і "ес.-ефи". З Петлюрою я пізнався в 1906 і 1907 рр. у Києві. Належав він до української соціал-демократії, робив на мене вражіння людини з поміркованими поглядами, подекуди естета. Дуже любив поезію Франка і зачитувався нею. Навіть видав був розвідку про нього. Кілька літ перед війною я — з Австрії — співробітничав в його "Українській Жизні" (Москва) і багато з ним листувався. Повернувши до Києва і розглянувшись в положенні, витворенім політикою Центральної Ради, я в квітні відвідав його у "Празі", де він тоді мешкав. Пропонував йому стати на чолі здорових опозиційних українських елементів проти соціалістичного ладу чи краще безладу. Петлюра досить сухо поставився до моїх плянів¹⁷⁾.

Увечері бачив одного члена Кубанської делегації. Оповідав багато: отже відповідь "панів ситуації" позитивна; обіцяють кружляк і військо, щоби зробити десант в Новоросійську. Безлад серед большевиків і біло-російські пляни Антанти, здається, вплинули на цю постанову, оскільки вона дійсно запала. Зрештою, не знаю, чи вийде з того щось на практиці, бо як зачуваю, станцію Тихорецьку вже заняли білі москалі ген. Алексеева.

20 липня.

З кругів політичної комісії нашої мирової делегації мене запевняли, що справа з Кубанню налагоджується. Посилаються армати і аmunіція. Буде десант. Німці готові визнати незалежність Дону. Делегація до Києва в дорозі. З кругів нашої Мирової делегації оповіли мені, що наші делегати не говоритимуть тоном ультимата з большевиками, який на мою думку був потрібний. Заслонялися вони тим, що вразі розриву переговорів, німці нас не підтримають. Хоч би й розрив, — що ж тут злого?

Від Раковського дістали наші делегати вістку про розстріл царя і царської родини.

Видко, що положення німців не блискуче на фронті. Барометер — Палтов. Сьогодні мав з ним розмову. Розводив він дивовижну теорію гетьманської влади. Влада ця — плів він — елястична, п'ятьдесять відсотків, що в Росії буде монархія під німецькими впливами; двадцять п'ять відсотків — що така монархія буде під впливами Антанти; нарешті — двадцять п'ять відсотків, що в Росії буде республіка.

На перший випадок (монархія) — з гетьмана буде король і Україна займе становище Баварії в Німеччині. На другий випадок (республіка) — гетьман буде як президент республіки і прийде до федерації з республіканською Росією... Я слухав цей бред божевільного і думав: яка є будуччина цієї країни, коли такі проекти зроджуються серед членів кабінету, або — в головах "панів ситуації"? Сказав Палтову, що я думаю про федерацію і про Росію. Не подобалося це йому.

З Кримом зле. Німці резервують для себе вугільну станцію, хоч і не в Севастополі, і — "автономію для татар і німців" на півострові. Позатим віддають його Україні. Татіщев (з кримського уряду) засипує німців і австрійців петиціями "від всіх верств населення" про вилучення Криму з України. Рівночасно Йоффе (большевицький дипломат) жадає його для Росії. Бльокада Криму здається дає себе знати і кримчаки починають думати про Україну. Бажано було б, щоб дали вираз своєму бажанню теж в петиціях...

Аграрні закони плянує гетьман зробити досить ліберальними. Лишити поміщикам не більше 500 десятин. Криза кабінету знову актуальна.

Вчора ввечері, перед засіданням Ради Міністрів (яке звичайно буває коло 11 год. вночі) був в гетьманському палаці. Говорив з Дорошенком, Василенком, з Палтовим. Замішання, якого давно тут не бачив. Сьогодні рано у бюрі вир чуток і сплетень щодо зміни кабінету, кандидатів і призначень. Було засідання спільної конференції

обидвох політичних делегацій. Запросив мене до себе Шелухин. Пригноблений зовсім заплутаним внутрішнім положенням, ну, і поведінкою німців. Міністр судівництва, Чубинський, набирає до Сенату москвофілів і "кадетів" (Григорович-Барський та інші). Боротьба з сваволею старостів на провінції — дуже трудна. Питався мене Шелухин, що я думаю про наше внутрішнє положення і наших "союзників". Називають Петра Дорошенка як нового прем'єра. У зв'язку з чутками про новий кабінет, називають імена Винниченка, Міхновського та цілий ряд інших імен. Положення кабінету захитано через метушню з "кадетами" і через залізничний страйк.

О 7-й годині стрів М. Кушніра, ("ес.-ефа"), показував нібито взятий з гетьманської канцелярії список нових міністрів. Той самий, менше-більше, що мені показував Шелухин — Петро Дорошенко, Кістяковський, як міністр Внутрішніх Справ. Кликав мене Кушнір на нараду Національного Союзу, показував резолюції, які мають бути там ухвалені. Звичайна балаканина — теоретичні розумовання, а далі заклик до організації. На їх засідання я не пішов.

21 липня.

Становище чимраз більш заплутане, в Канівщині знову повстання. Хоч майор Гаазе заперечує це і каже, що він "ніколи так добре не спав як тепер". Російські монархісти підносять голову. Німці здається її тратять. Трудно щось зробити поки пости міністрів Внутрішніх Справ і Судівництва займають панове з нинішнього кабінету¹⁸).

22 липня.

Був у мене Едвард Лігоцький. Він є представником варшавського уряду в Берні. Поляки тепер активізуються. Кинулись в обійми "ладу і порядку". Дуже занепокоєні зростом большезму і — Мурманською армією. На його бажання виробив я йому побачення з гетьманом. Оповідав багато цікавого. Кістяковський лягнує ґрунт, питався

у мене про політичні партії українські. Зробив йому побажання з Шеметом¹⁹).

Переказували мені, що Олесь зле про мене відзивається через те, що "я зробив кар'єру через гетьмана". Коли б я хотів робити кар'єру, вистарчило б мені по приїзді до Києва в березні, зголоситися до соціалістів. З цією маркою дуже легко було зробити кар'єру або міністеріяльну, або дипломатичну. Рабські душі не можуть зрозуміти, що люди незалежні можуть знайти себе без демократичних метод запобігання та інтриг.

Як я пізнав гетьмана? Був я на одних зборах, хутко по моїм приїзді ззакордону, в "Готель Кане", у Луценка, коли я щойно розглядався в положенні політичнім на Україні і партійнім. По зборах до мене підійшов один з ад'ютантів "отамана Скоропадського", який мешкав в тім самім готелі, — і запросив відвідати отамана. Кілька днів потім я зробив візиту генералові. Зробив на мене дуже гарне вражіння. Інтелігентне чоло, такі ж очі, стриманий темперамент. Говорили про політику, про партію, про пресу. Зійшлися на різкім осуді "ес.-ерів", які тоді були горою в Центральній Раді та в її уряді. Генерал питався, чи багато серед українців "таких як Ви", просив заходити. Я приходив ще до нього, коли він мешкав на Хрещатику. По перевороті бував у нього сам і з Шеметом. В травні прислав по мене своє авто і запропонував співпрацю з новим режимом (справа преси).

Зробив одну річ, яка може мене дорого коштувати. Передрукував в "Селянськім Слові" розмову з гетьманом кореспондента одної шведської газети. В цій розмові гетьман обіцяв до осені скликати Сейм і заповідав аграрну реформу, яка до сорок процентів великої посілости приділила б селянству. Сподіваюся за це нагінки з боку кабінету міністрів.

Німці мабуть таки дійсно непевні себе. Мумм і Тіль вже признаються, що "експеримент з кабінетом Лизогуба — не вдався".

24 липня.

Приходив Лігоцький, який був вже у Палтова і Дорошенка. Приготовив прийняття для польської дипломатичної місії у Києві.

В палаці гетьманським підійшов до мене делегат від Чорноморя, проф. Ерастов. Був у мене в бюрі, не застав. Говорить в справі авдієнції у гетьмана. Думає, що їх водять за ніс німці. Віддають все — і Кубань, і Чорноморя, білим росіянам з їх ген. Алексеевим і з їх "Юго-Восточним Союзом". Про Дорошенка говорив скептично.

Гетьманівна згодилася дати мені витинки з російських газет про гетьмана на перегляд.

25 липня.

Були в мене Коновалець, Сушко і Чайківський. Два останні з бригади Натієва, хочуть активізувати січових стрільців, але бояться неприємностей від своєї "вітчини" — Австрії. Хотіли б говорити з гетьманом в їх справі, і щоб я з ним теж поговорив про те.

Приходив Калинович, привіз свіжі новинки з Відня і лист від Липинського. Липинський просить писати йому регулярно про політичні справи і новини у Києві. Питається про нашу партію. Лист трохи зрезигнований.

Увечері у Шеметів на Жілянській, засідання Генеральної Ради партії. Організація здається скріплюється. Організуються хліборобські елементи на Полтавщині, Катеринославщині і Харківщині. Зачинаємо організувати Київщину. Завтра хочуть іти до гетьмана, говорити в справі більш національного складу кабінету.

Перед 9 ввечері поїхав до палацу. Коли входив — з парку виходив гетьман в супроводі ад'ютанта. Я вклонився і попросив о п'ять хвилин розмови. Пішов за ним нагору.

Дивно він виглядав в темряві напівосвітленого кабінету, коли в своїй черкесці, високий і стрункий, ходив туди і назад по кімнаті. Пригадалась мені одна сцена з Шіллерового "Валенштайна", якого бачив перед війною у віденському "Бургтеатрі".

Показав гетьману число "Діла" із звісткою, що він, під натиском Форгача, зрікся тайної клявзулі Берестейського мирового договору (про поділ Галичини). Він нервово відкинув газету набік і з піднесенням сказав:

— "Це брехня! Я нічого не зрікався. Форгач був у мене, правда... Зрештою поговоріть про це з Дорошенком"!

Я бачив, що розмова йому була неприємна. Потім він почав знов ходити по кабінеті. Казав:

— "Нічого українці без мене не зроблять! Скажіть їм це! Як мене не буде, то й України не буде"!

Був, видко, пригноблений чимсь... Увійшов Полтавець і замельдував прем'єра Лизогуба. Я попрощався і вийшов.

Нині адютанти палацові дуже чемні. Особливо кн. Кочубей, коли я вийшовши від гетьмана, пригадав йому фіксувати авдієнцію для Коновальця. При виході стояло авто з Вишневським, ще з якимсь паном і Ханенком, гетьманським господарем. Останній запропонував відвезти мене. Я спішився тоді до театру Соловцова. Увійшов до фойє під час першого антракту. Деякі знайомі в театрі висловлювали своє обурення на поведінку Форгача. Дехто нарікає на Дорошенка, бо нібито, коли Форгач заявив (устно!), що він односторонньо перекреслює клявзулю про Галичину, Дорошенко мав це прийняти до відома. Мабуть, в тій справі німці нас не підтримають. Мумм і Тіль дають до пізнання, що можна було б вибрати між Холмщиною і Галичиною, — як кажуть.

27 липня.

О 9-й мав нараду з Калиновичем у "Франсуа" в справі редагованої ним часописі у Відні. О 1-й — в Клубі "Батьківщина" — конференція з Міхновським, Шеметом і делегатами харківської, катеринославської і київської організацій партії. Кликали мене на авдієнцію до гетьмана. Відмовився іти з ними по-перше задля свого урядового становища, по-друге — щоб не викликати вра-

жіння, що я вганяюся за міністерськими портфелями, бо напевно вони порушуватимуть справу зміни кабінету.

Приходив до мене до бюро січовий стрілець Чайківський. Сказав йому, на коли мають побачення у гетьмана і як мають там триматися. Представився я новому своєму шефові, державному секретареві Завадському. (І. Кістяковський дістає інший пост). Перепросив мене, що не говорить по-українськи. Старший пан, росіянин, типовий царський бюрократ.

28 липня.

Увечері був у Шемета. Їх авдієнція у гетьмана тривала 15 минут. Оповідав, що гетьман цікавився ближче справами партії.

Вчора арештовано Петлюру і деяких російських монархістів. Чи не рука Ігоря? Вчора вночі незвичка стрілянина на окраїнах міста.

29 липня.

Запропонували мені викладати в Народнім Університеті. Судова розправа проти Голубовича і тов. викликала загальний несмак і обридження. Ніколи я не був прихильником "ес-ерів" і, оскільки це було в моїх силах, старався вкоротити віку їх політичному існуванню. Ганебно трималися ці люди на суді, а бувший "ес-ерівський" прем'єр міністрів Голубович плакав, каюся і просив німців "о снізхожденіі". Але в рівній мірі нечуване було заховання німецького суду. Було просто безличне.

Увечері бачив прем'єра Лизогуба і Василенка. Останній, підсміхаючись, заявив, що читав мій меморандум в справі преси, який я розіслав всім міністрам. Чи не тому він підсміхався, що прочитав там пару теплих слів про ворожу нам агітацію російської преси і про "кадетів"? Бо перед тим, як стати міністром української держави, Василенко був членом партії Мілюкова.

Дорошенко каже, що в справі Галичини його поставили перед доконаним фактом та що Форґач говорив тільки з гетьманом. Оповідав, що на гетьмана жаль диви-

тися — такий він пригноблений. Я сказав йому свою думку: не приймати до відома заяву Форґача і післати відповідні інструкції до Відня Липинському. Дивувався він, чому не дістає листів від останнього.

В Клубі на Прорізній (ріг Пушкінської) бачився з Калиновичем і Шеметом. Він був на засіданню Національного Союзу і Дідушок здавав там справу з берлінської своєї подорожі. Стрів теж Добущака. Вертає з Катеринослава, звідки привіз деякі новини. Всіх там дуже займає справа реорганізації кабінету, яку вважають за неминучу.

Від панни гетьманівни одержав витинки з московських газет про гетьмана і про Україну.

30 липня.

Щось трівожне висить в повітрі. Страйк, замах, організування білих російських сил на Кавказі, нагінка на галичан, явне пригноблення гетьмана, посилені агітація московських прибічників і росіян на Україні, арешти, арешти! Нині був у мене Чайківський. Сказав, що гетьман прийняв їх добре, обіцяв зробити до трьох днів все.

Був у мене проф. Ерастов з Чорноморської делегації, оповідав, що ніби дозволено ген. Натієву іти на Новоросійськ. Думаю, що це нісенітниця. Мабуть, Рогоза і Лінгау дурять його. Тимчасом ген. Алексеев заняв Катеринодар. Рябовіл вертає. Приходили до мене від Губерніяльної Управи в справі арешту Петлюри, бо Лизогуб і Кістяковський відповіли делегації, що вони в справі цього арешту "ще не мають докладних інформацій"²⁰)....

Вулиця, здається, політикою не цікавиться. В однім театрику-кафе, куди мене раз запровадили приятелі, бачив таку сцену: зі сходів, до шатні ввійшов якийсь німець, офіцер з дамою. Нагло один з групи російських офіцерів, що стояли там же, з криком — "Катя, ти, ти, — з немцями?!" — кинувся був в сторону дами, і був би певно простягнувся на підлозі як довгий, коли б колеги не підтримали, — які теж були п'яні, та не так як він...

Так проводили в Києві час рештки "доблесної царської армії". Не інакше потішалося і жіноцтво.

На Хрещатику, де безнастанно швендяла ця офіцерня, — побачив я колись сестру жалібницю з червоним хрестом на грудях і — з "Георгієм". Коли я здивовано поглянув на неї, крикнула: — "да, да! Сматріте і удівляйтесь"! Я не мав часу "удівляться", але коли за кілька днів знов побачив її на Хрещатику, — її провадив, усмінену й задоволену, опецькуватий панок попід руку. Ця теж — як і ті офіцери — потішилася. "Георгія" вже не було, він вже не був потрібний: хтось подивляв її й без нього...

На фельдмаршала Айхгорна замах, фельдмаршал забитий. Офіційні кола німецькі скаженіють, грозять репресіями. Серед українців збентеження.

31 липня.

Деякі газети зпочатку подали вістку, що убійник фельдмаршала називається... Донцов. В дійсності його назвисько Донської. Тепер піде серія доносів. "Київская Мисль", перед кількома днями умістила провокаційну нотатку зприводу того, що деякі українці співробітничать в "Одеській Мислі". Зачислила їх до австрофілів. В тім числі й мене (бо Піснячевський умістив виривок з мого друкованого в Києві реферату, як оригінальну статтю). Провокацію "Київської Мислі" підхопило берлінське "Тегліхе Рундшау", щоб представити тих українців сторонниками архикнязя Вільгельма. Певно робота майора Гаазе. Взагалі ця "Київская Мисль", це чесне товариство людей — мовою, расою, традиціями, вірою чужих Україні, має смілість виражати думки, **мисль** нашого Києва!

Оповідали мені, що Національний Союз мав засідання, на яким були присутні якісь старшини і де, нібито, виголошувалися промови про вирізання німців і пр. Провокація?

Кілька разів намовляв я хліборобів-демократів кинути Національний Союз і замість лигатися з "ес-ефами"

і "ес-ерами", організувати провінцію і власну партію. Скільки цінного часу страчено даремне!

Основна прикмета демократів: вони мусять всіх штовхати вділ, хто вибивається вгору власною силою і індивідуальністю, а не примилуванням до партії. Ніхто серед демократів не сміє вивищатися понад усталений пересічний рівень. Хто це робить, робить на власний ризик і страх.

Тепер серед наших хліборобів обурення на Голубовича і на "ес-ерів". Коли я, перед переворотом ще, радив їм відокремитися від цих панів, тоді вони були проти цього і говорили про "національну солідарність". Не могли додуматися, на жаль, що люди подібні до Голубовича і Шаповала ніякої України репрезентувати не можуть; що співпраця з ними не можлива.

В. Панейко їде сюди. В Галичині вже знають про скасування Віднем тайної клявзулі Берестейської²¹).

1 серпня.

Шкода, що гетьман не має сильнішої волі. Бо відважний він є. На всіх, і особливо, на німців, зробило велике вражіння, що, коли йому донесли про замах на Айхгорна (сталось це поблизу гетьманського палацу), гетьман зараз же пішов пішки на місце, де це сталось. Вчора вночі було багато арештів.

Були в мене Чайківський і Сушко. Рогоза досі не дотримав обіцянки в справі реактивізації січовиків. Простили щось зробити, щоб рішення прискорити.

2 серпня.

Большевики роблять саботаж заняттям мирової конференції. Я радив Шелухині і Мішковському, на найближчих сходах голів всіх комісій поінформуватися про стан переговорів у них. Коли (як я передбачаю) і там большевики роблять саботаж, — зробити кінець з цією глупою комедією.

Мали приїхати до Києва 30 большевицьких терористів. Мабуть, приїхали з потягом московської мирової

делегації. Нині на вулиці затримав мене якийсь московський лапотник-селянин і запитався, де є російський консулят. Я назвав йому вулицю і готель і сказав: "Где уйдіш на палке красную тряпку, там і твоє консульство"!

Кажуть, що німці помагатимуть Війську Донському. Не вірю в це. Натомість вірю в другу чутку: що німці проти всяких змін в кабінеті. Наші "недоторканці" починають робити прощу до німців. Ходили "ес-ефи", представники Національного Союзу та інші.

3 серпня.

По місті чутки, що гетьман мав зректися тайного аннексу до Берестейського Миру.

У "Франсуа" стрівся з Олесем. Образливий, як мімоза. Велика дитина! По кількох хвилинах розмови заявив, що досі відносився негативно до мене, а тепер змінив свою думку. При прощанні кілька секунд тряс мені руку. Скільки в них емотивности, і скоків в настроях, у моїх дорогих земляків...

5 серпня.

Вчора вночі я пробудився о 2-ій годині від густої стрілянини. Вікна і подвіря, що кілька секунд, освічувалися біло-червоною загравою. Малося вражіння, що десь близько коло нас били з кулеметів. Всі, що були в помешканню, пішли ми дивитися на балкон. В стороні Святошина великий пожар і безнастанні вибухи. Якийсь великий будинок був охоплений полум'ям. Пів неба огорнула луна пожару. Вибухи тривали три чверти години. Здається, замах на Бендерські касарні із складами амуніції²²).

6 серпня.

Олесь просив співробітничати в "Літ. Наук. Вістнику", дати статтю про Лесю Українку, "якщо я його не бойкотую".

7 серпня.

Вчора був в "Енгерес Крігсгебіт", як ми почали

називати гетьманський палац і його околиці, бо тепер потрібні всякі перепустки, щоб туди дістатися. Говорив з німецькими журналістами. Один з них Ш., сказав мені про різні новинки, які подало Берлінське пресове бюро про Ніковського, про мене і пр. Жартом я запитав його — на що берлінська "Фоссіше Цайтунг" мельдує, що я забив Айхгорна? Удав, що не зрозумів мене. Коли ж я запитав, нащо їх преса зробила з Донського — Донцова, здобувся лише на відповідь: "Я, ір наме вірд гойфіг генаннт". Як мені оповідали з другої сторони, — вони тої думки, що я належу до тих українців, з якими — "тяжко співпрацювати".

8 серпня.

Був у мене Гартлеб, польський редактор, який є тут, щоби приготувати ґрунт для нового польського посла на Україні — Ваньковіча. Оповідав дещо про відносини в Конґресівці. Відніс я вражіння, що там безлад. Буду говорити в тих справах з Дорошенком, а може з гетьманом.

9 серпня.

Росіянина Шебека мають спроваджувати до Києва на міністра закордонних справ, як ходять чутки. Порозуміння між "кадетами" і "ес-ерами" російськими. Створили Директорію. Годяться з утратою Надбалтицького Краю і Польщі, але гетьманська Україна має залишитися під якимсь новим царем. Праві промислові і фінансові круги на Україні організуються і переходять в наступ ("Протофис", "Суозиф" і пр.).

Від Липинського лист. Зовсім дезорієнтований в подіях на Україні. Просить почати пресову кампанію проти Австро-Угорщини, проти скасування тайного аннексу.

Мануїльський їде до Москви.

10 серпня.

Був у Шелухина. Дякував за мою статтю в "Новій Раді" — "Тверда рука", на теми нашої біжучої полі-

тики. Хоче розвивати далі її ідею. В перекладі зажадав її собі і Мумм. Приїхав Калинович з Відня. Розпускає чутки, що гетьман хоче опертися на "національно-демократичних партіях".

Чутки про Вільгельма (Габсбурга) і його пляни на Україні не устають. Я в це не вірю. Гетьман говорив мені, що для нього Вільгельм — скінчений. Галас довкола його особи і плянів, гетьмана не турбує, не надає тому значіння.

Засідання, на яким мав несподіваний успіх. Переконав Генеральну Управу хліб.-дем. партії, підтримати "Селянське Слово".

11 серпня.

Гетьман обіцяв покликати наших представників до комісії для вироблення земельного закону.

Був Лисий, оповідав про Бесарабію і політику Австрії там. Пізніше стрів Гартлеба. Приходив редактор Макаренко в спраів арешту свого брата. Сьогодні дав розліпити на мурах міста свій останній твір герр Вейке про виконання присуду над убійником фельдмаршала Айхгорна — над Донським. До Києва приїздять Трепов, Нейгарт і Бобринський, знані ворожі Україні російські політики. Занадто толерантна і гостинна є Україна!

13 серпня.

Оповідав П. Певний²³), що дуже агітують проти мене воєнні круги німецькі. Певно! Гартлеб мав побачення з Дорошенком. Той проти того, щоби представником варшавської Ради Регенційної був **тутешній** поляк. Обіцяв я йому говорити про це з Липинським, який приїхав до Києва.

Увечері — у Липинського. Прийшов і Шемет. Їх лубенський курінь відкинув якусь повстанську групу з Канева, яка перебилася була на Лівобережжя. Оповідав, що німці з місцевим старостою, москалем, інтриguють проти їх Курія.

Липинський оповідав про справу Галичини. Його поставили перед доконаним фактом. Коли він прийшов

до австро-угорського міністра закордонних справ Буріяна, той відповів, що переговори в цій справі ще ведуться і він не може ще дати ніякої відповіді. Липинський запитав, чи Форґач в Києві веде переговори на власну руку, чи в порозумінні з ним? На притакуючу відповідь, відказав Липинський, що в такому разі Буріянові мусить бути відомо, що Форґач односторонньо скасував тайний аннекс? — Так, відомо, — відповів Буріян. Тоді Липинський виняв з теки ноту-протест гетьманського уряду і передав Буріянові. Цей останній, звичайно дуже коректна людина, вскочив і подражнено заявив, що він того протесту прийняти до відома не може, бо в Києві мали офіційно погодитися з тим фактом. Чи Дорошенко не дав жадної одсічі Форґачеві?

Василько, поділивши вину за невдачу Берестейського договору між К. Левицьким і Скоропадським, хоче вже перепрошуватися. Був в Липинського, обіцяючи занехати кампанію проти гетьмана, коли б йому дали докази, що той не зрікся аннексу.

Австрія, здається, проти далекойдучих плянів архикнязя Вільгельма на Україні. Тримає його там тільки, щоби шахувати гетьмана. Її політика супроти нас — прихильна неутральність "дем українішен хаос гегенібер". Липинський носиться з ідеєю повалити Буріяна. Назавтра визначив мені, в тій і в інших справах, побачення з ним о 7-ій годині, потім я буду у гетьмана. Казав мені, що буде бачити Гартлеба.

Лизогуб з Палтовим їдуть до Берліну, щоб прискорити рішення актуальних питань української політики. Я довго переконував Липинського, щоб він запротестував проти їх акції в справах закордонної політики без порозуміння з ним. Можливо, що він погодиться.

15 серпня.

Чутки, чимраз більш трівожні. Шинкар з своїм загоном мав передістатися на Лівобережжя. Повстання шириться. Треба поговорити з Шелухином про Палтова, не довіряю йому. Липинський проектує союз України,

Німеччини, Польщі і Угорщини, до якої мала б відійти Галичина. Цей плян має одну хибу: він нездійснимий. Казав йому це, але Палтов прийняв його плян до відома і ним одушевлений. Я і Ванькович остерігали Липинського перед цією людиною, яка, здається, є переконаний русофіл.

Був Шемет у справах партії.

16 серпня.

Вчора у гетьмана не можна було мати аудієнції. Панахида по його сині, який нагло помер.

17 серпня.

Було запізно недопустити Палтова до подорожі до Берліну. З Липинського хочуть зробити жертвенного козла: він, розпускають чутки, — як "польонофіл", мав змарнувати галицьку справу.

Приходив до мене Сідлецький (Сава Крилач) у справі арештованого Ковенка (оден з тих, що очолювали "Вільне Козацтво"). На нього плянувався замах.

18 серпня.

Увечері засідання Управи партії, щоб виробити інструкції Вол. Шеметові, покликаному до Земельної комісії. О 8-ій годині прийшов і Липинський. Положення його, як посла, прикре. Бажав розмови на цю тему. Я звернув дискусію на нові тори, бо ради у справах закордонної політики ледві чи можна було дочекатися від зібраних... Вол. Шемет був цікавий знати, що це таке "австро-польська розв'язка" польської справи? А потім — чому питання Галичини важніше для нас від Холмського? На відповідь, що Холмщина і територією і населенням є без порівнянням менша від Галичини, — почули ми здивоване: — "хіба"?

Вол. Шемет, бувший член Державної Думи, є впрочім дуже мила, чесна та ідейна людина.

Відпроваджував я Липинського. Оповідав він, що був у нього Форґач, виглядає, як типовий "циганський барон", сидів більше, як годину. Був надзвичайно милий

(мабуть підготовляє нову "гемайнгайт"). Австро-польське рішення, здається, впаде. Галичина лишиться при Австрії, але зате поляки мають дістати Холмщину. Поляки домагаються й Волині, та Форґач вважає це за "дикі претенсії". Розсипався в похвалах до України, яку не можна рівняти з такими "саль пеї", як Сербія і Болгарія. Радив я Липинському лишитися у Відні, бо якби не вирішилися тепер галицьке і холмське питання, справа ще десять разів може перемінитися. Треба б також в справі Холмщини говорити з німцями, щоби по змозі відбити польський замах. Липинський сказав кілька не дуже милих слів на адресу Дорошенка.

19 серпня.

У Шеметів засідання партійної Управи. Ледві переконав їх виступити з Національного Союзу — цеї вигадки "ес-ерів".

20 серпня.

Увечері у Липинського. Казав мені, що носить ся з своїм пляном: границя Буг. Липинський хоче жадати наперед ратифікації Берестейського договору, а тоді згодитися, може, на деякі уступки частини Холмщини, занятої австрійською армією (з певними гарантіями). Я радив йому затягувати переговори з Форґачем, аби виграти час і добитися ратифікації Берестейського договору. Певно, є небезпека, що Австрія — щодо Холмщини, та й до Галичини, порозуміється без нас з Німеччиною. Липинський отримав з Відня звістку, що в Берліні нібито готові зробити великі уступки Україні. Коли так, то тепер якраз час домагатися зміни кабінету і розпочати пресову кампанію в справах Холмщини і Галичини.

Шинкар з своїми загонами діє далі.

Був у мене др. Ган з "Вольфбюро" з Берліну. Просив дати йому меморандум в справі України. Забрав собі одну мою статтю з "Нової Ради" для перекладу.

21 серпня.

З Берліну говорив Лизогуб з Дорошенком, що два

полудневі питання (Крим і фльота?) вирішені добре для нас. В Парижі заснувалась Українська Рада з якимсь проф. Соченком. Антанта приняла протести українських консулів у Сибірі проти мобілізації українських громадян.

Повстання, здається, перекидається на Полтавщину, — твердиню хліборобів, тих, що вибирали гетьмана. Чи не тим пояснюється факт, що німці трохи змякли?

Нарада у Дорошенка. Він, Липинський, М. Кушнір, В. Садовський, П. Певний і я. В справі спільної пресової кампанії проти відлучення Холмщини від України і за поділ Галичини.

У Липинського ввечері пізнав Микиту Шаповала. Бездонна пропасть ділить мене від тих людей. По розмовах, довгих і нудних, сказав йому: що коли я мав вже аргументи, щоб не вступати нам до Національного Союзу, то тепер він мені дав сто ще важніших аргументів. Ці панове ніяк не хочуть розстатися з своїми плянами соціалізації. Казав Шаповал, що — чого ж? — він за гетьмана, тільки — за виборного, ось наприклад за... І він назвав двох демократичних політиків. Я вийшов з себе і кричав йому, що ми потребуємо блиску, авторитету, старих традицій історичних — коротко: пана на гетьмана, а не якогось провінціального адвоката, не з пенька панка. Сказав йому, що в тій руїні, в якій опинилася Україна, винні соціалісти, а спеціально його партія.

Перед тим як розмовився з ним, прислухався, як кінчив говорити до нього Липинський. Цей останній розпочав одну фразу словами: — "Ви, Микито Юхимович, як естет"... Мені страшно стало! — до такої степені це слово було в разячій контрасті і до психіки "ес-ерівського" вождя і до його зовнішнього вигляду, яким нагадував не стільки естета, як гоголівського Собакевича чи Ноздрьова. На цім дрібнім випадку укріпився, на жаль, в своїй думці, що не завше Липинський пізнається добре на людях.

Сказав він мені, що просив гр. Монтрезора бути його звязковим при гетьмані. Хотів би, щоб я з ним запізнався.

22 серпня.

Сенсація дня: інтерв'ю Лизогуба в "Берлінер Тагблятт"-і. Навязуючи до Переяславського договору 1654 року, прем'єр натякав на можливість майбутньої федеративної злуки України з Росією.

Був я в тій справі в міністерстві закордонних справ. Дорошенка не було. Серед урядовців ніякого занепокоєння з приводу нещасливого виступу Лизогуба. Ці люди, які здійснюють гвалт з приводу одного неукраїнського слова, кинутого якимсь міністром, тепер були зовсім спокійні. Здавалося, не розуміли значіння Лизогубової заяви. І ці люди — "будують державу"!

В тій самій справі, щоб отримати вияснення, поїхав я до гр. Берхема. Цей теж уважає, що заява Лизогуба — оттака собі невинна заява, якій не треба надавати великої ваги. Але цей напевно удає дурного і знає, що є на речі.

Від нього поїхав я до Мумма. Цей відразу повідомив, що йому вже донесли, що саме я сказав в справі Лизогуба. Сказав я, правда, що заява Лизогуба є "казус беллі" для українців та що співпраця їх з урядом Лизогуба буде неможлива, поки він або не уступить, або не здементує свого нещасливого інтерв'ю.

Увечері в тій самій справі був у гетьмана. Як вийшов від нього морський міністр, прийняв мене. Чекаючи, перед тим, говорив я з полк. Зеленевським. В своїй мальовничій черкесці, з розділеною на боки сивою бородою, щуплий, вище середнього росту, він — як і писар Полтавець — був дуже декоративною постаттю в палаці. Питався мене, чи не приходжу в справі Лизогуба? Відповів, що прийшов в пресових справах. Але він не такий дурний, як многі інші.

Гетьман питався чому так довго не був у нього. Зложив йому заяву співчуття з приводу смерті його маленького сина, а потім зачав говорити зразу ж про Лизогуба та його заяву. Гетьман був обурений і казав, що нічого про заяву не знає; що він все був і є самотійником; що дивується дуже тому, що сталося. А далше заявив:

”Перед Вами був у мене Кривошеїн. Я посварився з ним. Не знаю, може колись зайде мова про якесь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді, як свою культуру розівемо. Це річ хіба наших дітей, і внуків”²⁴).

Я переконував його, що з огляду на його престиж гетьманський, перед ним одна дорога — дати димісію Лизогубові. Відповів, що чекатиме точних інформацій. Просив прийти за годину, бо в той час приїде до нього Дорошенко з зашифрованою депешою з Берліну.

О 10-ій годині був в Українському Клубі. Показували там мені свіже число львівського ”Українського Слова” з статтею — ”Лизогуб проти гетьмана”. Взагалі інтерв’ю є велика компромітація і для уряду, і для Мумма, який запевняв завше, що всякі нарікання на укритий русофілізм кабінету — не мають ніякої підстави. З Клубу знов поїхав я до палацу, де бачив Дорошенка. Сказав, що шифровані депеші прийшли, але про інші справи. Казав, що уряд остро ставляє кримське питання. Чекає депеш завтра.

Був Шемет. Показував тези партії для Земельної комісії. Чубинський задоволений і хвалиться, що є тої самої думки, що й Лизогуб. Дорошенко непевний свого становища. Вислухавши мій погляд на справу Лизогуба, він заявив свою думку, що навіть в тім випадку, коли б інтерв’ю не було здементовано, все одно не треба було б подаватися йому до димісії. Треба було б ”ратувати те, що можна було ратувати”. Думаю, що тяжко буде мені знайти в тій справі з ким небудь спільну мову.

24 серпня.

Несотворені чутки. Що німці ніби то хочуть ужити астраханську армію, щоб нею відтяти ген. Алексеєва і змусити до угоди з ними. Мала приїхати до Києва делегація московських промисловців пертракувати з німцями про відновлення ”єдиної і неділимої”.

Рано був в каплиці палацовій на панахиді в 9-ій день смерті гетьманського сина. Гарний хор, урочисті співи.

Якби то все те панство з оточення гетьмана, яке бачив там, було все українське!

25 серпня.

В газетах з'явилися спростовання в справі заяви Лизогуба, яке дістав від нього Дорошенко. Наразі отже — "ля фас е сове". Але чи суть?

Нині знову приходив інж. Пилипчук в справі арешту Лисого, і п. Лялька в справі реквізиції Молодого Театру. Німці, мабуть за намовою москалів, ніби умисно реквізують самі українські установи: недавно — Дніпросоюз, тепер — Молодий Театр. В той час, коли російсько-жидівські клуби для гри і шантани—множаться і цвітуть. З чийого дозволу?

26 серпня.

Увечері зайшов до Українського Клубу. Попав на баль. Товариство неслоя в танцю попри мене. Гучно тупаючи ногами і взагалі виявляло свою веселість. Думав про танець на вулкані і про демократію нашу. Скоро пішов геть.

29 серпня.

Арешти! Забрали Лизанівського і Чоботарева. Про Чоботарева оповів мені його брат старшина — зачіпивши мене на вулиці. Нині дістав телефон-повідомлення, що бандити зарізали і обрабували о. Василя, священника села Севериновки, коло Білої Церкви, батька мого доброго знайомого, проф. І. Р.-го. Треба було просити владу дозволити перевезти тіло до Києва. На провінції дуже неспокійно.

Нові арешти. Між іншим забрано Саліковського²⁵). Чия то рука і кому це потрібно? На Терещенській Суровцова з своїми ад'ютантами оповідає, що прийде чисто український кабінет та що 3-го вересня вже читатимемо гетьманську Грамоту з іменами нових міністрів.

30 серпня.

Бачився нині з проф. Зерінгом з Берліну, довго гово-

рив з ним. Був також один лейтенант, видавець "Русского Вестника" і ще один професор географ, який, як і я, писав в рр. 1914—16 в берлінській "Пантері", видаваній балтійським німцем Ріпке. У цього останнього дав я тоді видрукувати уривки з моєї праці "Українська державна думка і війна з Росією". Лейтенантові не сподобалася моя думка про Крим. Був на наших сходинах також і Екгардт. Завтра влаштую сходини проф. Зерінга з Е. Чикаленком. Нотував Зерінг мої уваги про економічні і торговельні противенства між Україною і Московщиною. Многих німців, що приїздили тепер до Києва, пізнав я ще в 1914—16 рр. в Берліні, коли з доручення українського парламентарного клубу у Відні, видавав там Кореспонденцію.

По обіді бачився у "Франсуа" з Олесем. Він перепрошував мене за рецензію на мене в "Літ.-Наук. Вістнику", де якийсь москвофіл з школи Грушевського напався на мене. А потім — не моргнувши оком — запрошував писати у "Вістнику", основувати спілку журналістів і пр.

31 серпня.

Саліковський з Біським видають свою "Громаду". Був Шемет з Ющишиним. Земельна комісія таки скликається.

У вечері повіз я Зерінга до Чикаленка. Служив йому за перекладчика. У бідного професора волосся ставало догори, коли ми оповідали про деякі вибрики москвофільства у внутрішній політиці кабінету. Багацько нотував собі з того, що ми говорили. Потім прийшов Роман Смаль-Стоцький, і повіз Зерінга до "Контіненталю" на бенкет, влаштований Національним Союзом.

1 вересня.

З січовиками, австрійськими громадянами, здається, буде добре. Гетьман в розмові зі мною назвав Форгача "с—им сином" за те, що той досі не поладнав справи з стрільцями галицькими.

Гетьман не раз висловлювався драстично-точно. Од-

ного разу, коли розмовляв з ним в палацовім парку, приніс йому якийсь урядовець на оцінку військову шапку ("картуз"), як проект шапки старшини української армії, якийсь оперетково-фантастичний. Гетьман, взявши, ледви глипнув на шапку, і зараз же віддав її назад урядовцеві зі словами:

— "Це має бути шапка офіцера української армії?! Це шапка швейцара з б-----ю"!

Засоромлений урядовець поспішив втекти разом з тим нещасливим винаходом. І в поважніших випадках вмів часом гетьман давати моментальну, по військовому прецізну, оцінку позитивну чи негативну — якогось факту чи людини.

Гетьман ще не змінює програми своєї. Остається все так, як було, коли він давав мені на оцінку свою програму ще перед переворотом. Деякі точки і неясности, напр., в справах земельної реформи і Церкви, пояснював тим, що треба зробити так, аби — "ці люди бодай не шкодили нам". Переконати мені його тоді не вдалося.

Тепер Національний Союз, здається, вже годиться на думку, що гетьмана треба єднати проти великих власників і німців.

Переглядав "Робітничу Газету", часопис українських С.Д.-ів. Пише в справах міжнародніх та українсько-російських, про ролю російського лібералізму — менше-більше те, що я писав 5 літ тому і за що мене тоді наша преса виклинала, як ворога народу. Не дивуюся, що вони мене не терплять, бо такі річи не прощаються.

3 вересня.

Приходив Єловицький, щоби знов розпочати заініційовані Липинським розмови з українськими поляками. Не беруся за це. Хай то краще Липинський організує.

4 вересня.

Був у мене прив. доц. Смаль-Стоцький. Оповідав, що в Берліні, в Парляменті і Головній Кватирі не дуже прихильно думають про нас; та що таке відношення почасти пояснюється русофільськими справозданнями

з України. Підтвердив знану мені вже чутку, що архикнязь Вільгельм вратував дещо для нас на нарадах в Головній Кватирі. Тепер взагалі не підлягає сумніву, що Гренер і компанія ведуть русофільську політику. Розпитував про гетьмана, Національний Союз і т. п.

Проф. Єрінг переказував мені, що вони (німецькі професори) хотіли б з нами зійтися, може в четвер ввечері.

Цим професорам робили прийняття вже в Національнім Союзі. Коли Д. Левицький запитався, чому не запросили мене, відповіли коротко: "Донцов правий". Вчора говорив з Павлюком і Крилачем, членами хліборобської партії. Обидва апробують нашу постанову про виступ з Національного Союзу. Так само й Міхновський; коли був тиждень тому у мене, нічого не говорив проти цієї постанови, яку я з таким трудом перефорсував на Генеральній Раді партії. Я задоволений з того, що удалося (хоч трохи пізно) дві речі: добитися виступу партії з Національного Союзу і розіслати організаторів на провінцію.

Від Калиновича з Відня лист. Просить директив. Має писати в свій часописі про Крим. Моя стаття про Крим обійшла кілька німецьких газет.

Був у мене в хаті гр. Тишкевич (син гр. Михайла²⁶). Щойно вернув з села. Досить зручно погодився в своїми селянами. У нього тихо. Іронізував з земельного закону уряду. Найвища норма — 25 десятин є перешкодою для дідичів продавати свої землі, бо нема надії, ані змоги знов купити. А рівночасно це не стримує спекуляцію. Оповідав забавний приклад, коли один жид знайшов 66 підставних покупців, давши їм за це по 1000 рублів. Купувалося нібито кілька учасків по 25 десятин, а на ділі один великий маєток переходив в одні руки. Оповідав, що поляки на Україні мають чимраз менше віри в тривалість існуючого режиму. Липинський пропонував графові вступити в нашу дипломатичну службу. Той відмовився, бо на його думку, українська держава не має

одної сталої, певної ідеї. На його думку німці теж в Україні "розчарувалися". Маю враження, що за всім тим розумованням криється щось інше... Що привезе гетьман з Берліну?

Наші демократичні політики носяться з думкою зробити віче в справі Холмщини і Галичини. Про Крим нема мови. Був Смаль-Стоцький з Берліну. Бачив він Цьокана, який оповідав про тенденції деяких кол в Галичині запровадити celibat серед нашого духовенства. Нібито на те, щоб виховати кадри уніятських місіонарів на Україні. Думаю, що така реформа не буде в Галичині популярна, а місіонарів, коли б хотіли, могли б мати з Василян. Передав через Цьокана лист до архикнязя Вільгельма і одну мою тут видану брошуру про політичне положення. Єловицький занепокоєний чутками про українсько-литовське зближення.

У вечері зорганізував я прийняття німецьким професорам від хліборобської партії в "Метрополі". Смаль-Стоцький радив, але я не запросив представника А.О.К. (Арме Оберкомандо). Були м. і. професори Єрінг, Вебер, Еккарт. Від нас, крім мене, С. Шелухин, Мик. Галущинський, Павлюк, Ющишин, Сідлецький, Біський і ще кілька — разом дванадцять. Вітаючи гостей, я підкреслив, що хліборобська партія — єдина українська партія, яка не має в назві сакраментальної букви С (соціалістична). Мій сусід, німець, відповідаючи, зазначив, що ніким з тих українців, які з ними говорили, не було противенство до Росії **"зо шарф бетонт"**. Слава Богу, зрозуміли, що я хотів сказати! Вебер виголосив цікаву промову, повну натяків на "посередників" між нами і німцями, яких треба було б не тільки усунути в тінь, але й **"брендмаркен"** їх справжнім імям. Натяк зрозуміли, били браво. Один з проєфсоров безнадійно старався оповідати мені про користи для України від федерації з Росією. Бо інакше, казав, "форпости" Антанти будуть в Мінську і в Курську. Я відповів, що коли прийняти його програму, то ці форпости будуть у Варшаві і в Києві. Сиділи німці з нами до 2-ої вночі.

6 вересня.

Стрівся у "Франсуа" з Коновальцем. Німці заарештували 30 люда в їх вербунковім бюрі. Чиста провокація! В бюрі стрів Мирона Вітошинського, мого колишнього віденського університетського колегу, разом з одним австро-угорським сотником. Приїхали аж з Перемишля, для перепровадження "унтерзухунг"-у зприводу одного урядовця міністерства заграничних справ, якого австрійська влада заарештувала на відпустці за те, що він вступив на службу чужої держави (України). Зізнав я до протоколу, що таких злочинців у Києві маса по всіх міністерствах, і в моїм бюрі; що працюють вони з відома гетьмана і влади австрійської та на підставі мирового договору в Берестю.

Приходив пан Тевзая з Грузинської легації і запропонував виміну відомостями. Повідомлення адміністраційного департаменту військового міністерства тривожні. Розрухи тривають далі. Приїхав Павелко, голова нашої партії у Пирятині. Там сподіваються зміни кабінету. Дуже просив його як може інтенсивно розбудовувати організацію. Післав я до Липинського лист. Також до Калиновича. Вчора Дорошенко пропонував мені зробити з ним поїздку до Німеччини в пропагандивних цілях.

Сенсація дня в російськiм артистичнiм світі — вистава Анатолія Каменського "Леда". З його промовою на тему — "жінка-змія і жінка-корова". Подібною порнографічною літературою засипає нас російська культура.

Приходив Юліян Охримович, щоб я вставився за арештованим (ес-ером галичанином) Лизанівським.

7 вересня.

Тепер виясняється, що розмова з Лизогубом в "Берлінер Тагблятт"-і — штука Палтова. В спростованню цієї розмови, яке принесло "Відродження", виходить, що Палтов з Лизогубом говорили по-українськи, а перший перекладав по-німецьки те, що говорив прем'єр.

Приходив знов Павелко, оповідав про положення і завдання партії на провінції. Жадав якнайскорше видати

друком засади нашої земельної програми. Адміністрація на Прилуччині лютує. Негайно треба усунути старосту Ногу.

10 вересня.

Телефонував Шишманов, відібрати від нього текст промов, якими обмінялися в Софії Шульгин і цар Фердинанд. Запрошував до себе. Був у мене Степан Смаль-Стоцький.

12 вересня.

Генерал гр. Спаноккі, австро-угорський військовий аташе в Києві кликав мене до себе. В справі Германа і товаришів. Підозрівають їх в російській пропаганді тут. Я відповів, що оскільки мені відомо, Герман займається не стільки політикою, скільки кіном і оперетою. Хоч правда, в Літ. Арт. Клубі він часто сидить в товаристві росіян і жидів з "Кієвської Мислі" і "Кієвських Откликів". Раз чув, як він говорив по-російськи, хоч з трудом і не досить добре. Обличчям семіт. Генерал просив мене, щоб я в цій справі поговорив в міністерстві заграничних справ та що завтра він хотів би відвідати Дорошенка. В тім Літ.-Арт. Клубі познайомили мене якось з одним жидівським підприємцем. В бігу розмови, запитався він мене, як я думаю, чи "довго буде Україна"? Я не зрозумів докладно й запитався, про що йому ходить? Тоді він заявив, що має намір накручувати фільм "Мазепа", тому й поставив мені те питання... Бо, — "самі панімаєте", — коли Україна буде тільки коротко, то імпреза не оплатиться... Тоді я вперше стрівся з подібним підходом до справи української незалежності.

Вечеря в "Метрополі". Були Стебницький, Мурський, Яковлів, Лоський, Шелухин та інші²⁷). Стебницький і Лоський були недобрі, коли я і Шелухин атакували Грушевського. Для характеристики тих панів: коли зайшла мова про нову обсаду берлінського посольства, заявили вони, що добре було б послом призначити туди Ніковськго. Я ледві стримав сміх. Яку спільну мову можна знайти з тими людьми?

На Липинського йдуть нарікання як на "польського пана". Ці люди не знесуть в своїм оточенні ніякого пана. В цім корінь їх опозиції до гетьмана. Здається, що організація повстанців на провінції, або партизанів, як вони себе звуть, дуже добра. Не легко буде з ними дати раду тим, що з ними боряться.

У вестибулі Клубу зустрів Саліковського. Сяючи своїм червоним носиком і усміхаючись, просив співробітничати в редакційній ним газеті. Я відповів, що добре, лиш хотів би, як видадуть, бачити наперед кілька чисел. — "Ах, скрикнув він, значить імені не дасте? Це образа для нас"! Не хотів його ображати, але не міг знати, що це буде за часопис. Запитався його, як вони ставляться до "союзників"? — "Розуміється, прихильно!" — була відповідь. — "Власне — зауважив я — мені розходиться про степень цієї прихильности".

14 вересня.

В Швейцарії, здається, Лукасевичеві щось удасться. Оповідують думку Тілля, що нібито справа з Кримом вирішиться для нас добре; що Симферопольський уряд не є вже такий неуступчивий; що німці натискають на нього, отже до порозуміння прийде.

Бачився з Біським і Піснячевським. Нові чутки про галицький целібат і про митрополита Шептицького. Пригадується мені моя нічна візита у нього на Горі, коли то я, В. Дорошенко і А. Жук, кілька днів перед заняттям Львова царською армією в 1914 р., ідучи на двірець, — місто було темне, без вогнів, без фіякрів, мертво, на останній потяг із Львова, вступили до св. Юра. Пригадалась мені рівнож як я відвідав митрополита, разом з гр. Мих. Тишкевичем, в Швейцарії в 1917 р., де він перебував деякий час після повороту з російського інтернування. По нашій розмові про унію, він поручив мені читати Апологію Вайса. Здається, думав зробити з мене пропагатора справи церковної унії.

Виправдуючись перед московською пресою, перед своїми однодумцями, лібералами російськими, обілюючи

себе і своїх, не забув С. Єфремов в "Новій Раді" і мене: — "Хто і де нападав колись на російську культуру? Назвуть, звичайно, зараз же ім'я Донцова. Але він відповідає сам за себе. А потім — не можна ж за односторонність навіть кількох людей обвинувачувати цілий рух". Отже держава і нація українські — це для "ес-ефів" ("Сафандул" як їх ще звать) — це тільки "рух"! Ще й до того зовсім не ворожий російській культурі²⁸).

22 вересня.

В неділю приїхав ген. Греков. З кількох слів професорів Вебера і Зерінга, яких наші політики уважають офіційними емісарами уряду німецького; зі слів Полтавця Коновальцеві, що гетьман жичить порозуміння з Національним Союзом, повстала маса чуток про зміну кабінету. Головою Національного Союзу вибраний Винниченко. В перший раз я пізнав його в Києві в 1907 р. на Жилинській у Порша. Пригадую перше вражіння: я не міг з дива вийти, невже так може виглядати письменник? Щось в очах, в обрисі уст виглядало мені як дуже неінтелігентне. Потім стрічався з ним, а властиво не з ним, а з його творами, коли сидів на Лукіянівці в 1907—8 рр. Тоді всі камери захоплювалися свіжо випущеним с.-дем. збірником "Дзвін", в якому з'явився якийсь (забув заголовок) твір Винниченка. На улюблену його тему "чесности з собою" і "полової моралі". На мене цей твір не зробив ніякого вражіння. Потім бачився з ним в 1910 чи 1911 р., у Львові, коли часом він і Л. Юркевич там мешкали. Відносини між нами почали псуватися з двох причин: йому не подобалися тоді мої статті в "Нашім Голосі", який, як місячник, видавали на спілку наші і галицькі соціал-демократи. Знаходив він ті статті зашовіністичні. Але найбільше був він обурений, коли я не прийшов на читання приготованого до друку якогось його твору, який слухали запрошені ним партійні товариші.

21 вересня.

Полк. Косак просив авдієнції у гетьмана. Приходив до мене кн. Фюрстенберг, радник австро-угорського

посольства. Говорили про чутки про австрійську мирову ноту, і про біжучу політику.

Приїздили наші люди з Катеринослава, від партії. Ті самі нарікання: доноси, переслідування, неможливість розвивати організацію. Приходили галичани, знов хочуть говорити з гетьманом. Вчора бачив його: задоволений, в добрім настрою.

23 вересня.

Були з Леонтовичем і Шеметом у Славинського. Це є типовий "ес-еф"²⁹).

25 вересня.

Тільк винайшов формулу: ми, середні партії маємо злучитися на ідеї гетьмана і... федерації. Крім того, нічого не мати спільного з Петлюрою. Виразив йому свою думку про федерацію. Проти федерації удалося помістити в "Новій Раді" статтю.

Стрів Цьокана. Оповідав, що я разом з Луценком і А. на чорній листі у французів, бо ті "мають документальні дані, що я теж робив переворот 29 квітня". Як то все гупо!

Приходив др. Кекало з Харкова і другий член партії з Катеринославу з листом від Яворницького. В Харкові відбулися збори, влаштовані бувшим старостою, ген. Залеським і проф. Погодіним. На цих зборах було до 2000 російських військових старшин царських, на яких отверто жадалося відбудовання "єдиної і неділимої Росії". Одного українського старшину, який пробував протестувати, мало не вбили. В Катеринославі староста Черніков тероризує нашу партію.

У Шемета мешкає Біленький. Перед відїздом до Відня — він був членом тамошнього нашого посольства — просив у Дорошенка інструкцій для Липинського. Оповідав про Ш-на. Той переїздив через Відень до Болгарії і випросив у Липинського концепт його промови до болгарського посла у Відні, щоби використати його до своєї промови в Софії. Липинський боявся, щоб він не пере-

плував і не ужив на офіційній авдієнції слів, сказаних Липинським на бенкеті.

Боюсь, що з партії багато не вийде. Два її члени — один властитель камениці, другий, який, як сам мені казав, продав щойно двадцять і п'ять десятин лісу по 7000, — дали на партію кожний аж по 1000 крб.

Тяжко розуміти наших земляків. Запалиться, впаде в патос, здається, гори перевернув би... І нагло кине все і поїде на огірки в село. В найгарячіший час місяцями буде сидіти в якійсь дірі.

Приходив Луценко. З кабінетом, мабуть, нічого не вийде. Виробив Міхновському перепустку на побачення з Ковенком. Тепер всі вже, мабуть, пізналися на Кістяковським. Ці арешти — діло його рук.

26 вересня.

Нині ходив до ген. Спаноккі. Просив його інтервенції в справі Катеринославських подій.

Галіп і Ткаченко питалися Міхновського, чому хлібороби-демократи не вступають до Національного Союзу. Говорили, що єдина сила власне за хліборобами і т. п. Це, мабуть, фортель. Їм потрібні хлібороби для якоїсь партійної махльойки.

27 вересня.

Переказували мені з союзанських кругів, що Тілл сміється з меморандуму Національного Союзу. Каже: "Вассер, вассер"!

Коли мені доводилося сперечатися з союзанцями з приводу нашого виступу з Національного Союзу, все наводили мені приклад Міхновського, який ніби то стоїть добре з ними. Тепер коли він приїхав, двічі—раз отверто, удруге — підступом, старалися затягти його до себе. Не вдалося! Хоч з другої сторони він занадто імпульсивний. Нині в присутності Л. остро критикував нашу партію. Я мусів пізніше представити йому, яке то вражіння зробить, коли про це оповість Л. в Національній Союзі. Слава Богу, згодився зо мною і в кавярні почав "одбой". Міхновський мав розмову з "соціалістами-

самостійниками" і намовляв їх вийти з "Національного Союзу". Переговори останнього з гетьманом скінчилися нічим, хоч вони і думали, що вже вертає незабаром доба Центральної Ради.

Вчора Міхновський читав проєкт відозви до селян. "Ес-ефи" починають рити під Липинським, бо він є "поляк", який "зрадив Україну". Галицькі українці теж довгий час не могли погодитися з другим "паном", митрополитом Шептицьким. Пригадую, вісім чи десять літ тому наробила сенсацію одна стаття в львівському "Ділі", в якій митрополита назвали Валенродом.

Коли я вернув в березні сюди, побачив, що з тими людьми — з соціалістами і демократами — мене ніщо не вяже. Скорше міг знайти спільну мову з Скоропадським, Липинським, Шеметами, Міхновським, Біленьким. Мабуть тому, що я, як і вони, вийшов з того самого, поміщицького, середовища.

28 вересня.

Два документи. Один — про збори, влаштовані проф. Погодіним і ген. Залеським у Харкові. Окрім того, що вже знав про цю справу, довідався з документу, що німці мали обіцяти їм зброю. Другий документ привіз катеринославець; є це лист верхньодніпровського старости до місцевої кооперативи з закликом помагати організувати армію для відбудови Росії.

30 вересня.

Зачинається паніка. "Н. Союз" іде до Тілля, Міхновський до гетьмана. М. Галущинський повідомив, що галичани хотіли б, щоб я в їх справі, у справі їх відносин до гетьмана був поінформований. Дістав лист від Пилипчука в справі редактора "Народної Волі", якого арештували.

Був у Шишманова. Мило, як все, прийняв мене. Йому подобається те, що він називає моїм реалізмом. Читав мені довірочно депеші, які прийшли до посольства. Положення в Болгарії дуже поважне. Крок Малінова був офіційним. Генадієва випущено з тюрми. Шишманов

"переключається" на Антанту. Докоряє німцям за їх політику на Україні. В цім ми зійшлися. Розмовляли довго. Сьогодні дістав запросини від К. Лоського на обід на честь Гумеруса, фінляндського посла³⁰).

1 жовтня.

На Терещенківській бачив Дорошенка. Запрошує мене їхати з собою до Берліну. Вибрав час! З Болгарією зле. Говорив мені про можливу зміну гетьманського кабінету, до якого мають ніби то ввійти Лотоцький і Славінський. Бачився з Суровцевою і д-ром Лукасевичем. Останній оповів про вислід своєї подорожі до Швейцарії. Швейцарія готова прийняти нашу місію.

Увечері бачив Дорошенка. Депеша від Шульгина, лишається в Болгарії в кожному разі. Там починається хаос. Багато війська німецького скеровано туди.

Рано був у мене прокурор Пашевський, який стояв близько до діячів квітневого перевороту. Запросив мене на одні збори, о 6 ввечері. Показується, це збори в приміщенні славнозвісного Коваленка (хлібороба) — "Невська Гостинниця". Ідея — організувати інтелігентські сили для боротьби хліборобської опозиції з Кочубеями. Незадоволення серед більшості хліборобів-власників з провідників їхнього союзу — повне. Готово прийти у них до розколу. Хотіли б вони, щоб наша партія уділила їм допоміжності проти їх провідників. Зїзд, в другій половині цього місяця покаже чи варта шкірка за виправку³¹).

Візита Національного Союзу у німців скінчилася, як і треба було сподіватися, нічим. Німці майже глузують з них. У "Франсуа" стрівся з Д. Левицьким, який спішив на засідання, мабуть, Національного Союзу, здати реляції про авдієнцію. Міхновський ще не дістав побачення у гетьмана. У "Франсуа" стрів Добущака. Хочє, щоб я поміг зробити його нашим дипломатичним кур'єром. В тій цілі, мабуть, наговорив мені компліментів.

2 жовтня.

Був проф. др. Ган. Розпитував про пресу, про "Селянське Слово", про "Національний Союз". Дивувався,

чому ми не вступаємо в цю організацію. Телефонував Шишманов: завішення воєнних акцій на болгарським фронті — факт dokonаний.

Увечері, в Клюбі обід, організований Лоським на честь Гумеруса.

Принагідні, звичайні нудні промови. Були й Палтов і Дорошенко. Останній спонукав і мене промовляти, але я подякував. Палтов був знову дуже чемний. Гумерус запитався, чи я говорю по-російськи? — "Нур міт ден Дамен"! — відповів я. Оренчук, зі слів Козія, оповів про інтриги в ворожих мені колах в Берліні. Він думає, що це російські кола. Я ж думаю, що це колишні члени Союзу Визволення України, які ще в 1916 р. вели кампанію проти мене серед німців³²).

Після вечері стрів в Клубі Д. Левицького. Вже в його очах Німеччина гине, Австрію треба розібрати. Вже майже симпатизує з більшовиками. До чого б не прийшло в Німеччині, тамошні соціал-демократи України цілковито ворожі.

3 жовтня.

Від Г. Ч-го пропозиція вступити до редакції "Новостей Дня". Виходять в російській мові, стоять на платформі української самостійности, пронімецької орієнтації (з чужомовних газет ще лише одна така, що стоїть на платформі української самостійности): "Дзеннік Київський" (Йоахіма Волошиновського). Сказав пан Ч., що я міг би мати вплив на газету. На мої слова, що мої любі земляки лаяли б мене за це, — відповів: — "Вас же ж і так лають"! Коли сказав, що робить пропозицію від імени головного редактора, я запитав: — "А що скажуть Ваші Дії мінорес — редакційні на це"? Але він не дав себе збити з пантелику і відповів: — "А на них можна наплювати! Ви ж завше плюєте на Дії мінорес".

Приходила пані Поліщукова — просить допомогти визволити її арештованого чоловіка³³). Газети вже подають відомість про Дорошенка і мою подоріж до Берліну. З "Новостей Дня" вже питалися про ціль цієї

подорожі. Василенко робить перешкоди моєму відїздові до Берліну.

Вулицями Києва пересувається багато австро-угорських і німецьких відділів. Мабуть, до Болгарії.

5 жовтня.

З редакції "Відродження" повідомили мене, що туди приходили якісь німці інформуватися, чи не є я антантської орієнтації.

Нині був Шишманов. Показав французьку телеграму — абдикація Фердинанда і вступлення на трон Бориса. Все йде шкереберть, від Антанти ми відділені лише Румунією, а може — Чорним морем. Тимчасом організування російських кругів на Україні йде повною ходою. Наші офіційні політики мають вибирати: або — або! Міхновський був з Степаненком у гетьмана. Сьогодні підуть до нього з Національного Союзу. Лукасевич їде до Берна. Маю з ним поговорити.

8 жовтня.

Був гр. Тишкевич двічі. Просив підтримати на посла в Туреччині одного пана, добре баченого у німців і австрійців, приятеля Енвер-Бея.

Лист від Липинського. Пише про ратовання держави.

Мав розмову з Низкокклоном. Каже, що я мав себе скомпромітувати через мою німецьку орієнтацію, близькість до гетьмана і через те, що я правий. Так, ніби то не Центральна Рада, не ес-ер Грушевський запросили німців на Україну! Так ніби то не наші демократи ходили — один по одному — до почекальні гетьмана! На думку Низкокклона я повинен "регабілізуватися перед суспільністю" і порадити гетьманові змінити кабінет. Відповів я йому, що всі ці теревені — є лицемірство. Що перед жадним "суспільством" (ес-ерів і ес-деків) не маю з чого регабілізуватися. Що ця "суспільність" має регабітуватися перед Україною і перед нащадками³⁴).

9 жовтня.

Увечері був у Вольських. Є це родина зукраїнізо-

ваних поляків, католицька. Застав там д-ра С. Федака зі Львова, який лежав там хворий, гр. Тишкевича і ще якогось пана. Мова була, розуміється, про політику. Дуже нападали на Дорошенка і на Національний Союз, який Вольська назвала товариством взаємної адорації.

Коли вертав додому, на Жидівському базарі стріляли. Знов блимало в небі, збиралася буря.

10 жовтня.

Приходив гр. Тишкевич. Видко боїться, що в подіях, які йдуть, поляки лишаться за бортом. Маю вражіння, що за його акцією стоїть Ванькович, який перебуває тут делегований з Варшави. Бояться вони теж акції Коваленка, який для них є... соціалістом!

На Терещенківській говорив з Лукасевичем про його можливий контакт з усіма, воюючими і невоюючими державами та про майбутню працю і політику нашу в Швейцарії. Козій оповідав про інтриги проти мене в Берліні. Джерело його інформацій, очевидно Еккарт. Оповідають, що я маю бути в зносинах з антантськими кругами та що німецькі військові кола в Києві тішилися б, якби я десь зник. Походить це все, як я припускаю, від Скорописа. Цей згодом висловив Козієві і проф. С-ий. Одного разу він був у сотника Любберса, від якого щойно виходив Скоропис. І Любберс почав говорити про моє "антантофільство". На С-го це зробило вражіння продовження розмови, що її провадив перед хвилиною сотник з Скорописом.

11 жовтня.

Вулиці повні, особливо Хрищатик, масою переважно молодих людей — росіян, у військовому віці. Все це, не зважаючи на грізну ситуацію, метушиться, спекулює, інтригує і здається зовсім не думає про завтрішній день. Вступив до Коваленка. Він казав, що мобілізація Кочубеїв іде по цілیم фронті. Підготовляють зїзд, проти Коваленка шалена агітація. Показав мені промову, яку мав виголосити сьогодні до гетьмана. Підкреслює в ній, що провінціальна адміністрація викликає ненависть до

режиму. Реквізиції озлоблюють населення. На Україні будують Росію. Порадив я покласти перед гетьманом натиск на три точки: приступити якнайскорше до організації армії (козацтва), перевести негайно обіцяну земельну реформу, переформувати кабінет³⁵).

12 жовтня.

Скликав я в бюрі пресову нараду. Прийшли представники п'ятох українських газет. Просив розпочати кампанію проти російської організації "земельних собственників".

Коваленко був у гетьмана. Той мав нібито обіцяти національно-український кабінет без русофілів. Але нині в часописах суперечна заява Лизогуба. Наша партія хоче поставити ультимативні жадання. Шемет проти вступу до Національного Союзу. На те, що коли б скомпромітувалася політика Союзу, щоб не скомпромітувалося ціле громадянство. Ес-ери в Союзі знов горляють, що Україну врятує від загибелі тільки соціалізація.

Увечері нарада Ген. Ради Хліборобської партії. Апробовано моє становище супроти акції Коваленка. Ухвалили скликати партійну конференцію. Були присутні Міхновський, С. Шемет, Ющишин, Ганько і я. Маємо добиватися авдієнції у гетьмана і німців. Обговорили які треба підприняти кроки, щоб запобігти інтригам російських кругів. Здається, вони плянують державний замах 7 листопада.

15 жовтня.

Досі не можу призвичаїтися до наших політиків. Безнастанно впадають то в захоплення, то в пароксизм розпачі. Повні штучного, якогось театрального патосу.

Вчора ми були в Тіллі. Наші домагання — розпуск російських військових формацій, замкнення російських газет, таких як "Наша Родіна", висилка з України російських агітаторів з гр. Бобринським на чолі, що зіхалися сюди з відома або й благословенства німців, крім того зазначили ми наше вороже ставлення до кабінету Лизогуба. Відповідь заступника Мумма, дуже чемна

і куртуазійна. Принципіально — годиться на все. В суті речі — з нічим не згоджується. Аграрну реформу, мовляв, доведеться викінчувати роками (оподаткування лятифундій), кабінету змінити, мабуть, гетьман не буде, хібащо дістануть українські національні партії кілька тек. Через це, мабуть, не вдалася і місія Д. Багалія³⁶).

Говорив Тілл вже без маски, як "власть імущий". Для нас ясно, що як лишиться Лизогуб, то не буде України. Бо видно, в який бік "самоозначиться" Лизогуб з товаришами по виводі німецького війська з України. Коли на розмови Тілля про можливе переформування міністерства, я згадав йому про заперечення цього переформування в офіційнім інтерв'ю з Лизогубом, про що було у вчорашніх газетах, — Тілл нічого не відповів. Сидів, як в рот води набрав. Про агітаторів московських заявив, що їх трудно розрізняти — справжніх від мнимих.

Отже схема ясна: кабінет Лизогуба тепер спирається на німців; коли вони підуть геть — він зіпреться на російських добровольцях. Україна незалежна — ні одним, ні другим не потрібна. Зі слів Тілля виходило, що німці дуже хотіли б "поновлення мандату", даного німецьким військам першим кабінетом ес-ера Голубовича, а потім гетьманом — лишитися на Україні. Натякнув, що таке поновлення повинно вийти від авторитетного українського тіла. Ми відповіли, що таке поновлення зробити є компетентний тільки уряд української держави. Національні партії українські, які не є в уряді, очевидно цього зробити не можуть. Далше ми застереглися проти толерування плянів всяких "ку-д'ета" (державних замахів), на конгресі російських "собственников", на 1 листопаду. Знаємо тепер, хто що думає. Перед нами лишається тепер одна дорога — опозиція.

Ніхто б не сказав, судячи з вигляду столиці, що її чекає завтра. Коли вертав сьогодні о 2-ій додому, була чудова осіння ніч — вогка і тепла. Ліхтарні вже згашені. Мягкий туман вкривав вулиці і дерева.

Недавно гетьманський ад'ютант Кочубей сказав мені:

"Замінити Дорошенка на Палтова, і кабінет для "єдиної і неділимої" — готовий". Вчора в Клубі оповідав мені Коновалець про останні чутки, про можливий переворот. Були ми від партії у Фюрстенберга. Приняв наш меморандум про приготування росиян до перевороту. Обіцяв переслати до Відня. Розпитувався про партію. Удавав, що не знає, що російські відділи розташовані в Києві і коло нього.

Дорошенко знов пропонує мені їхати з ним до Берліну. Многі собі цеї подорожі не жичуть. На першій місці Палтов. Сьогодні в "Последніх Новостях" замітка про подоріж Дорошенка. Їхати не маю охоти: 26-го — конференція партії, 1-го — зїзд Кочубеїв, а може і ще щось гірше.

В Міністерстві заграничних справ стрів Александровську (Оксану Лотоцьку). Сидів у неї в кімнаті, чекаючи Дорошенка. Від неї і від Суровцевої почув багато новин — справжніх і фантастичних. В цій установі на Терещенківській всі все знають. Підтвердили, що Багалій відмовився — на запропонованих йому умовах — скласти кабінет. *Zu spaet!*

Увечері прийняв нас гетьман. В передпокою (коло каплиці) чекали досить довго, забиваючи час з старим циніком полк. Зеленівським, Хомяком та іншими.

Гетьман — втілена гречність! Боюся, що не здає собі справи з ваги години. Каже, що на рішення потребує часу. Соціялістів — як і ми — в кабінеті не хоче. Вже хтось (очевидно з росіян або малоросів) переконав його, що Антанта проти незалежної України, а за "єдину і неділиму" Росію. Отже треба брати до кабінету — сказав дослівно — "людей не ворожих кацапам" (Палтов! — знов пізнаю його руку!). Все ж просив предложити йому нашу листу міністрів. Я говорив йому, що тепер остання година зробити переміни і в політиці, і в міністерстві. Завтра може бути запізно. Говорив йому, що важиться не лише доля України і гетьманства, але й його особиста. Гетьман просив прийти нас в п'ятницю.

Тепер стає чимраз ясніше, що між цивільними і вій-

ськовими німецькими чинниками на Україні існують тертя, та що військові — під впливом останніх подій на Україні і на фронтах — починають дивитися ясніше на справу. Аж тепер переконуються, що творення російських військових формацій у нас, було помилкою.

16 жовтня.

На бажання гетьмана передали ми йому через Полтавця наш спис членів кабінету. Проти бажання Міхновського і Шемета, я не захотів ставити себе на листу. Полтавець запевняє, що заходи проти перевороту російських монархістів вже приймаються. В моїх підозріннях щодо Палтова та його ролі в теперішній кризі, я не помилився. Це він тягне гетьмана в москвофільський курс, при чім бажання Антонія і "Протофісу" видає за бажання Антанти, прихильної Росії. Коростовця призначають надзвичайним послом до Злучених Держав. Буду ще пробувати склонити дорогих земляків на політику ультимату.

17 жовтня.

Був у Дорошенка і заявив, що до Берліну не їду. Він вже не має давнього, певного себе, вигляду. Питався, хто міг би звести його в Берліні з парламентарними кругами. На жаль, вірить Палтову і прислухається до його намови, з огляду на Антанту, більше рахуватися з москалями. Коли я виходив, зголосили до нього Шишманова. З цим обмінявся я кількома словами. Порадив йому відрадити Дорошенкові його поїздки. Він обіцяв це зробити.

Увечері, на запрошення гр. Тишкевича, — Міхновський, Шемет, Ющишин і я провели з ним годину. Були ще Окуневський, Горват і Барановський. Дуже занепокоєні очевидно захитанням гетьманського режиму у звязку з військовими подіями³⁷).

18 жовтня.

Чутки про державний переворот монархістів не ущувають. Росіяни стають чимраз більш нахабними. Отверто.

говорять про наміри зїзду "Собственников" і "Протофісу", передають про постанову "кадетської" партії, яка теж "воспрянула духом".

О 3-ій в палаці. Прекрасний осінній день. Золоті проміння, золото в горі на деревах, золото на вулиці — скрізь. Був. прем'єр Устимович боїться перевороту. Настрій понурий. Говорив з Ханенком, гетьманським господарем. Він уже сторонник широкої земельної реформи, і — Лизогуб теж! Існує палацова українська група, яка агітує також за зміною кабінету. Говорили ми з полк. Блаватним. Я вийшов на балкон. На долі — море пожовклого листа. Саля порожня. Лише вартові. Чекали, бо в гетьмана були команданти плянованих восьми корпусів української армії.

На авдієнції знов звернули ми увагу гетьмана на горячкове організування монархічних груп російських, на небезпеку перевороту. Гетьман запевнив, що конечні заходи пороблені. Коновалець з Січовиками в Києві. Звернули ми гетьманові увагу на небезпеку з боку Антанти, та що не врятує він режиму, ані держави, коли не зіпреться — замість на русофільських, на прихильних режимові українських групах. Гречно, але в тоні останньої перестороги велася ця розмова з нашого боку. Гетьман був спокійний. Коли ми входили, вибачився, що не міг нас прийняти скорше. Бо має все діло то з німцями, то з австрійцями. — "Забагато союзників маєте, пане гетьмане!" — сказав я йому. Він усміхнувся. Добилися ми дозволу нашої партійної конференції, яку Кістяковський хотів заборонити. Увечері бачив Тілля і Дірксена в театрі. Казали, що Кістяковський нібито має забратися. Палтова тяжче усунути. На мою думку Кістяковський протегує "Союз Собственников".

19 жовтня.

Сенсація дня — записка девяти. Девять міністрів — Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник (жид) та інші предложили на засіданні кабінету заяву про конечність того, що вони назвали зміною закордон-

ної політики України. Ця зміна є просто жадання получитися знов з "ною Росією", яка — вони думали — повстане внаслідок сподіваної перемоги Антанти. Проти цієї заяви висловилася лише меншість з шістьох міністрів: Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і Дорошенко.

Сьогодні обідав в "Грандготелю". Там стрів Тілля. На мою думку — сказав йому — міністри, які підписали москвофільську заяву, повинні б податися до демісії. Місто у вирі найдикіших чуток. Зміна кабінету і поразка українців — одна версія, національно-український кабінет — друга. Певна річ, що за спиною кабінетських "єдино-неділимців" стоїть "Протофіс".

Нарікає Тілля на Національний Союз, який "не здібний робити нічого позитивного". Національний Союз готов делегувати своїх членів до кабінету, але — персонально, не від партій. Тілля хоче умити руки в цій афері: він тут не при чім. Національний Союз хотів кілька днів тому поставити домагання переформовання міністерства. В противнім разі відкликатися до світової опінії проти німців і гетьмана.

20 жовтня.

В останній розмові, гетьман заявив себе отвертим сторонником ширшої боротьби проти большевизму в Росії. Розмови на цю тему з представниками Війська Донського.

22 жовтня.

Був у мене проф. Ганс Іберсбергер з Відня. Здавна займається проблемами України і Росії. Фама називала його таємним дорадником, в цих справах, замордованого в Сараєві в 1914 р. наслідника престолу, архикнязя Франца-Фердинанда, якого смерть стала претекстом війни.

В "Новій Раді" написав я статтю — "Перед катастрофою", — мій відхід від гетьмана³⁷).

23 жовтня.

Нині чутки, що Дарданели сфорсовані союзниками; що в А. О. К. безголовя і збентеження. Був у мене Поплавський. Земляк — тавричанин, дідич. Високий, стрункий, щуплий, добре законсервований стариган. Якось в Клюбі зацікавився з ним і з двома його синами, старшинами — один в армії, другий у флоті. Оповідав він, що на селі робиться щось неймовірне. З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає, ані купує. А коли й продають, то великі власники великим же ж. Форма продажі — "закладна". Дуже шириться большевизм, у містах, а також по селах.

В кав'ярні Семадені мав я розмову з кельнером. Всі вони большевики. Ідуть далі переговори нашої партії з Коваленком. Запропонував нам злучитися з ним і взяти участь на їхньому зїзді. Нісенітниця! Ми запропонували йому постаратися потягти за собою зїзд, і у цім допоможемо йому. Коли не вдасться — зробити сецесію і злучитися з нами.

25 жовтня.

Рано приходив Колесса. Був я в міністерстві закордонних справ. В цій установі, де всі все знають, тепер нічого не знають. В "Новостях Дня" співробітничать Баян (Колишко) та інші "нововременці". Цікаве товариство! — в часописі, видаваній хоч і по-російськи, але яка стоїть на точці незалежности України та її союзу з німцями.

26 жовтня.

Посол від Липинського. Там все без змін. Липинський виїхав до Берліну, щоби побачитися з Дорошенком, який вже був там, і поінформував про становище на Україні. Просить написати йому.

Кабінет подався до димісії. Створено новий з прем'єром, як досі, Лизогубом, але з українцями О. Лотоцьким, П. Стебницьким, В. Леонтовичем, М. Славинським і А. Вязловим, як новими членами. Отже Василенко з товаришами, з їхньою русофільською запискою, трох

поспішилися. Але напевно, цей кабінет є лише початком нових криз.

С. Шемет був у Берхема, заборона нашої конференції скасована. Весь вечір я готувався до цієї останньої³⁹).

27 жовтня.

Партійна конференція Хліборобів-демократів. Сьогодні був мій реферат: Постулат державної незалежності України. "Кієвская Мисль" напалася на мене за статтю в "Новостях Дня", що пропагувала бльок від Балтику до України, з Угорщиною включно, проти Росії. "З целью удушення Росії", — як правильно інтерпретував цю статтю російсько-патріотичний ізраеліт з "Кієвської Мислі".

28 жовтня.

Палтов думає, що поїде на мирову конференцію від України. Національний Союз не задоволений з приводу нашої постанови про цей союз (невходження до нього).

30 жовтня.

Серед росіян пригноблення з приводу українізації кабінету. Увечері був я в одного з редакторів "Новостей Дня". О 10-ій надійшли Баян, Б. Лазаревський, Поляков і якийсь "дядя Костя". Я попросив Полякова заграти на фортепяні похоронний марш. Боян без настрою, мовчить. На запит господині, про що він думає, відповів: "про минуле". Відходячи, дякував господарям як дід, якому кинули копійку. "Дядя Костя" досить влучно, як чорні американці, закаблуками, тарабанив пальцями по фортепяні в такт Полякову. Війна чи мир, большевизм чи ні — мабуть пусте для них. Їх цікавило лише це "трам-та-драм дяді Кості, і весела музика фортепяного майстра, якого мені не вдалося затримати на Бетгове-новім похороннім марші.

Коли я відходив, був туман. Вулиці вкриті пожовклим листям.

31 жовтня.

Лейтенант австрійської армії, українець Білинський, приніс нову Гіобову вістку: цісарсько-королівські армії

розбиті над Пявою. Катастрофа! На вулиці стрів Германа, він дістав телеграму від свого шефа з Відня, який за його службу дякує йому—”в імени нашої, вже неіснуючої вітчизни”.

О пів до сьомої в Клюбі, як обсерватори, Шемет і я на зборах Національного Союзу. Порушено справи нашого контакту з Союзом і справи національного інтересу. Новий міністр внутрішніх справ, Райнбот, прийняв депутацію від робітничих союзів в справі арештів кількох їх членів.

3 листопаду.

Все летить стрімголов. В Ляйбаху англійці. Дарданели незабаром будуть відчинені для союзницької флотії. Відкрито нову змову проти гетьмана. Оповідать про побачення в Полтаві — гетьмана, принца Леопольда Баварського, ген. Денікіна, і ген. Краснова від Донських козаків.

Сьогодні була в мене депутація від Чорноморців (Кавказ). Їх територію заливають армії російських добровольців. Є документи, які доводять, що добровольці інтригують проти України. Посилають сюди своїх агентів. Оповідали, що Національний Союз не схотів вставитися в справі Чорноморців перед нашими міністрами. Я піддав думку Чорноморцям проголосити свою територію — на конгресі 12 листопаду — незалежною і шукати приєднання до України. Обіцяв звести їх з нашими міністрами, щоб змусити останніх поставити на вістря меча цілу справу наших східних союзів. Бо те, що робиться тепер на Чорноморі, на Кубані і на Донщині може втягнути Україну в ідіотську русофільську авантюру.

Коли писав нині до часописі, якесь червоне світло почало заливати кімнату. Думаючи, що це захід сонця, я не відриваючись, писав далше. Та це червоне зробилося таким яскравим, що мусів кинути перо і глянути крізь вікно. Луна великої пожежі. Горить товарова станція — ”Київ товарний”. Саботажі посилюються.

У Львові — бої між поляками і українцями.

На зїзді хліборобів власників вийшло по нашому бажанню. Сторонники Гейдена (Кочубеїв) зобачивши, що їх не сила; що більшість з Левченком і Коваленком, перефорсували були заборону зїзду. Але нам удалося осягнути дозвіл у гетьмана. Завтра їх зїзд.

4 листопаду.

Мав збори з Кубанцями, а рано був в штабі Коваленка. Нині генеральний бій з Гейденом і товаришами в салі "Огніво", на їх зїзді.

5 листопаду.

Був у мене (поет) Кічура в справі галичан. Галицька Рада взиває їх всіх ставитися до стрільців і вертати до Галичини, де почалися бої з поляками. Він уважав, що Київ важніше від Львова. Домагався моєї інтервенції в цій справі.

Просив я міністра Славинського, щоб прийняв делегацію Чорноморців. Він згодився, але наперед я мусів йому пояснити, що ця справа обходить і його теж; що він не лише міністер праці, а взагалі член уряду української держави, отже повинен цікавитися всіми справами, які цю державу обходять, не лиш своїм ресортом.

Події прибирають неможливий зворіт. Побачення в Скороходах, несамовиті чутки про загальне представництво "всеї Росії" на мировім конгресі, про місію Дорошенка і т. п. Отже цей останній в Берліні пертрактує про границі з Росією, а гетьман в Скороходах готується до походу на Москву. В міністерстві закордонних справ стрів Айхельмана. Національний Союз, всупереч обіцянки (минулої середи) порозумітися в цій справі з нами, вже призначив дату національного конгресу і усталив, з яких груп він складатиметься⁴⁰).

10 листопаду.

6-го увечері був у Клюбі. Олесь ґратулював з приводу нашої перемоги, під чим він розумів розпад партії "собственников" та поразку Гейдена.

8-го був в палаці у гетьмана. Це лише його тінь.

Говорить і ділає так, наче б завтра мав перестати бути гетьманом. Він одержав відомості, що Антанта зле ставиться до нас. Коли я завважив, що таке мабуть хочуть в його вмовити москвофіли, образився. Сказав, що про це він знає теж, але поза тим має певні відомості. Я зрозумів, що мабуть він мав дістати щось невтішне щодо своєї особи. Хотів говорити йому про плян Національного конгресу, але він був якийсь дивно байдужий. Скаржився, що "собственники" умисне спровадили йому на голову, щоб його скомпромітувати, Пурішкевича⁴¹), що він зірвав з ними. Але за моїми відомостями справа малася трохи інакше. Бо коли б було так, як казав гетьман, то нащо терпіти у Києві всю цю московську "свистопляску"? Російська преса шаліє, не посідаючись з радости. Творяться військові російські дружини. Іде пропаганда — словом і друком — за "єдину і неділиму". Пурішкевич розривається на зїзді і домагається узброєння "собственников". Обидва табори лаштуються до вирішального бою і кождий має страху перед другим. Один сподіваючись мати за собою організований, хоч і кепсько, урядовий апарат, другий — національну, зреволюціоновану стихію.

Увечері на засіданню з Національним Союзом обговорювано обидва проекти скликання Національного конгресу. Шемет і я хочемо змобілізувати всіх міністрів-українців, щоб змусити їх негайно змінити політику, яку веде теперішній уряд. Здається, що гетьман уникає прийняти ясне рішення: вагається між двома бігунами. Хвиля мусить змити його. А шкода!

Вчора Богун (Чудінов) з нової партії власників (колишній РУП-іст), повідомив мене, що нова партія земельних власників, яка відкололася від Гейдена, вибрала мене до Управи. Це треба в'яснити, бо там не маю наміру бути. Хочуть видавати часопис і усталити з нами спільну тактику і акцію щодо Національного конгресу.

Був на засіданні Правничого Товариства. Познайомився з головою. Був реферат про гетьманську владу і про сойм. Я опинився в меншості, яко "реакціонер", бо

обстоював історичність гетьманської влади. Вибрали мене до комісії для розгляду основних законів держави. Тепер Г. Ч. оповідав про чутки, які кружляють в російських колах з приводу перемоги над Гейденом. Приїхав Міхновський. Росіяни дуже злі, що Коваленкові удалося потягти зїзд за собою.

12 листопаду.

10-го був Лисенківський вечір. Лишився в душі такий самий несмачний осад, як на вечері Стеценка. По першій павзі я покинув салю.

В Літ.-Арт. Клюбі чув, що німці проти конгресу. Не хоче його і гетьман. Нова хвиля большевизму. В Німеччині революція.

11-го був в Клубі. Богун та інші з нової партії власників радили про нашу тактику. Богуна не бачив я від 1907 року. Думаю, що йому, його необережності, завдячую мій арешт уліті того року, бо він, будучи "нелегальним", коли приїхав тоді на з'їзд українських соц.-демократів у Києві, ночував у мене.

Між німецькими вояками шириться большевицька пропаганда. Сьогодні в Клубі бачив Олесь. Всі думають, — казав він, — що я є головна перешкода для вступу хліборобів Шемета до Національного Союзу. Коли я заперечив свої впливи в партії, бо ж Сергій Шемет є її досить енергійним провідником, — то ця велика дитина образилася. Попрощався зо мною з словами: "Позбавляю вас приємности говорити з дурнем". Він є завше в стані якоїсь метушливої екзальтації.

13 листопаду.

Гетьман мав сказати Коновальцеві, щоб він з своїми стрільцями відійшов до Галичини, коли є вони самостійниками. Бо — "Антанта хоче федерації". Не знаю, чи слова гетьмана автентичні. Саме ж твердження про таке бажання Антанти — фантазія. Маємо певні відомости, що нічого іншого Антанта не бажає, як тільки, щоб Україна тримала фронт проти большевиків. Бажає собі національного українського кабінету лише без германо-

філів. Здається, відповідний список міністрів післано в Ясси, де вже знаходиться Антантська місія. Про такі бажання Антантських держав повинен знати й гетьман. Всі чутки про жадання якоїсь федерації з Росією збоку Антанти, — мабуть вигадки російських кругів, щоб зробити натиск на гетьмана і змусити його скінчити з незалежністю.

Шебет, Міхновський і я були як делегати на нарадах Національного Союзу. Пропозиція Шебета повідомити гетьмана про наші остаточні домагання, — Національний Союз відхилив. Національний конгрес відбудеться, вони певні того.

Коновалець сказав, що виїздить нині до Білої Церкви. На прощання порадив йому вертати якнайскорше назад з своїми. Хмара чуток про змови, повстанські рухи, пересування військ.

18 листопаду.

Ці чотири дні, що я не брався за перо, найстрашніші за весь час, коли я роблю ці нотатки. "Федеративна" грамота гетьмана ("дорога всім нам Росія") і виступ Директорії. На міських вуличних тумбах розліплені маленькі відозви Директорії, в яких повідомляється про її утворення і про початок повстання проти гетьмана. Все зірвалося з ланцюгів — арешти, російські добровольці, які підняли голову, Коновалець, Біла Церква, Петлюра, Фастів, Харків, — Болбочан, непевність в гетьманських кругах.

Кілька знайомих на вулиці перестерігали мене, що виданий приказ про арешт многих українців, а в тім числі і про мій арешт. Чи це йде зі сторони палацу, німців, чи добровольців, не міг ствердити. Перестав ходити до бюро, і не ночував дома. По проголошенню федерації уважав свої відносини до гетьманського уряду за зірвані. Бачився з Тіллем, він сам нічого не знає. Г. Ч. усміхаючись, сказав, що він (цебто російські кола) сподівався замість назвиська Шевця під відозвою Директорії, прочитати інше.

Обідав в "Грандготелю", де бачив Дірксена і Тілля⁴²).

Питалися вони мене про новини. Сказали, що в громадянській війні, яка вибухає на Україні, німці будуть нейтральні, але не потерплять порушення ладу і порядку. Як можлива громадянська війна без порушення ладу і порядку, цього заступник Мумма мені не пояснив. Хоч зрештою подібна була в 1917 році думка і Винниченка з Центральною Радою: робити революцію без порушення ладу і порядку. Боялися німці більшовизму. Запевняли мене, що коли я бажаю щастя своїй країні, то мушу стримати своїх приятелів від активних виступів проти Києва...

Вулицями міста, особливо вночі, чути стрілянину. Арешти йдуть далі. Нині перший день випав сніг.

19 листопаду.

Стрів Чеботарева в цукерні "Маркіза". Призначив йому побачення пополудні у В. Місто ще несвідоме подій, які на нього звальються. Обідати пішов в один малий ресторан на Бульварно-Кудрявській. Музика пригравала з "Травіати" і якісь циганські романси. Увечері місто понуре. Темно як на селі. Сидів в кавярні "Семадені" на Васильківській. На столиках скупі розставлені свічки, електрики нема. Трамваю теж, лише де-коли розбиваються вулицями авта.

Рано на Терещенківській стрівся з Айхельманом, полк. Мішковським і Левицьким. Ціла Україна у вогні. Лівобережжя відпало від гетьмана. Петлюра вже близько коло Києва. В головнім штабі добровольців переполох. Стрів ген. Спаноккі. Давно його не бачив. Виглядає добре, з неминучим моноклем в оці. Бачив Дідушка. Перестерігав, щоб я не ходив пізно вулицями.

23 листопаду.

Був з Шеметом і Леонтовичем у Славінського. Гетьман призначив новий русофільський кабінет Гербеля. Закордонні справи, замість Дорошенка, буде мати Афанасієв. З українців лишився лише В. Науменко⁴³). Напрямок політики, очевидно в дусі федеративної Грамоти. Мій

приятель, проф. І. Р., до якого вступив, втішився, бо чув, що мене вже взяли.

25 листопаду.

Тіллеві не бракує помислів. Видумав нову формулу: ми, середні партії, маємо злучитися на ідеї гетьмана і... федерації. Крім того зірвати з Петлюрою: **"зіх лосзаген фон Петлюра"**. Відповів йому, що ми не федералісти і ними не були; що наша мета — самостійність.

Ходив до редакції "Нової Ради". І там свічки, замість електрики. Не зважаючи на цензуру, удалося помістити статтю, підписану моїми ініціалами, знаними всім у Києві, — на ці теми. Кінчалася вона фразою: "Заскоро замаяли трикольникові (російські) прапори над Києвом"⁴⁴).

З редакції "Новості Дня" попередили мене, що добровольці за мною шукають. Кому ж про це й знати, як не їм! У всякім разі це дуже лояльно з їх сторони. Бачився з деякими знайомими кілька днів тому у "Празі". Елегантний ресторан на даху височеного будинку, як завше повний веселою і безжурною публікою. Ніби нічого їх не обходить, що робиться в столиці.

5 грудня.

Коваленко з своїми "власниками" задумує нову акцію: об'єднання всіх несоціалістичних партій українських.

7 грудня.

Настрій в місті чимраз більш тривожний. Трудно ховатися. Мобілізація. Запровадили нібито воєнно-полеві суди. Російська преса виє з розпачу з приводу байдужости російського елементу на Україні, який не думає сповнити свій "долг перед родіной". Дуже добре пише про російську революцію Булгаков: "яка нездарна й огидна російська революція! Ні пісні, ні гимну, ні пам'ятника, ні навіть гарного гесту! Все банальне, вульгарне, вкрадене. Шмат червоного перкалю та ще "Марселеза", украдена якраз в той час, коли ми підло зрадили французів. В один з перших днів революції довелося оглядати

на одній з московських вулиць подібний похід. Я — людина спокійна і на загал народолобно настроєний, але в мені тоді клекотіли обридження і несмак”.

Подібні думки нуртували в мені, коли в Лукіянівці у Києві в 1905 р. довелося вступити в контакт з російськими і жидівськими революціонерами. Ціле їх середовище, ментальність, зробили на мене відпихаюче враження.

Одна російська газета умістила відомість, що всі українці стали вже розсудними, і всі українські партії у Києві, навіть хлібороби-демократи, стали на плятформу федерації. Я, в товаристві ще одного члена партії, понесли до редакції формальну заяву Ген. Ради партії, яка спростовувала вищезгадану вигадку, підкреслюючи, що ми незмінно стоїмо на плятформі державної незалежності. Редактор прийняв нас чемно, але з запобігливою усмішкою переконував, що видрукування подібної заяви може, під теперішній час, пошкодити нам особисто. Ми відповіли, що шкода буде не йому, а нам, отже нема чого йому тим журитися, і зажадали уміщення заяви в найближчій числі.

21 грудня.

Змора скінчилася. Багато пережилося за ці два тижні. Ночувати доводилося в різних місцях. Кілька разів спав у Шеметів. Властиво не спав, а лежав убраний. Були два фальшиві алярми, коли вбігав в мою кімнату Володимир Шемет з криком—”дзвоник, тікайте”. В таких випадках я летів в сад, що примикав до дому Шеметів, щоб через паркан та через інші садиби кудись тікати. Одного разу відклик фалшивого алярму наступив, коли я вже сидів верхи на паркані.

Останню ніч, перед вступом війська Директорії до Києва, ночував я в одного українця, професора з колегії Галагана. Спав в одній кімнаті з якимсь, як пізніше виявилося, добровольцем. Я ховався перед тим режимом, яким був ще нині, він — перед тим, що мав прийти завтра.

Під час вступу передових стеж республіканців, сидів

я в кавярні "Київ" на Фундуклеївській. Коли виходили з кафе, почалася стрілянина. Як потім довідалися, деякі — чи добровольці, чи большевики — почали з вікон на Хрещатику обстрілювати українців. Останні відповіли теж стрілами. Я вратувався до колегії Галагана, де застав моїх приятелів з блідими, перераженими обличчями. День заповідався кепсько.

Увечері коло 7-ої мусів іти до А. Бібіковський бульвар був наче зачарований. Довгі ряди височенних тополь, присипаних снігом. Туман. Коли доходив до Безаківської, на вулиці коло тротуару лежав труп, якогось добровольця. По тій стороні коло Ботанічного саду, розкинувши руки, в калюжі крові — другий. Десь зі сторони Жидівського базару чутно було стрілянину.

На неділю заповідається великий рух на вулицях. Зустріч повстанських військ. Український Київ тішиться. Маю лихі передчуття.

Від 14-го, по заняттю Києва республіканцями, Ковальський та ще дехто, просили мене перебрати назад УТА від Б-я, і лишитися там аж до приходу Директорії. Знайшов там і давнього знайомого, урядовця УТА, Петренка. Тоді, перед сформованням кабінету і перед приходом Директорії, утворилася рада "комісарів", які мали перебрати владу по міністерствах. На деяких зборах тих комісарів доводилось мені бути. Вражіння відніс жакливе. Випущено з в'язниць большевиків. Мої намагання перешкодити цьому, не привели до нічого. Тенденція — порозумітися з Радами проти "Антантських імперіялістів". На одне з таких засідань прийшов Коновалець. Сказав, що за військо республіканське — не ручить. Зробила тяжке вражіння ця заява. Большевики наступують на границях, і підносять голову в краю. Вся центрально-радянська компанія вилізла на арену. Хамотний тон газет, "косоворотки" московські і "товариші" в гетьманській палаці... Страшна зява!

Бачився з Богуном і Тишкевичем. Нічого потішачого від них не довідався. Був у мене Й. Волошиновський, просив ратувати його "Дзеннік Кійовські", замкнутий

новою владою. Мабуть, через помилку або безголов'я, бо замикаючи той "Дзєннїк", який стояв на платформі самостійности України, нова влада лишила виходити орган "вшехполяків" в Києві, які до тої самостійности відносилися негативно. Треба б було зробити навпаки.

Був у Коновальця, в його штабі. Коли я представив йому свої вражіння і думки з приводу нової ситуації, сказав мені, що він і Петлюра проти анархії, до повстання "совдепів" не допустять. Рішили, що буду сходитися з ним, але таємно⁴⁵).

В театрі відбулося урочисте представлення на честь Директорії: ріжнородні кавалки, не бракувало й коміки з Саксаганським. Все це було в якійсь макабричній дізгармонії з грізним моментом. В Клубі в четвер, 19-го — бенкет на честь Директорії. На нїм написав свій вірш — експромпт на папіровій серветці Олесь: у формі потіхи для сина, хутко бо "почуємо рідні гармати, угледимо військо своє"

Засідання Директорії в палаці з представниками українських національних партій. В п'ятницю, 20-го. Відчитали декларацію нового, республіканського уряду. Декларація — большевицька. Представники всіх партій, навіть тих, поміркованих, які не співчували з повстанням, поставилися до декларації прихильно. Прийшло трохи до полеміки між соц.-демократами і іншими лєнінцями. З дуже боязькою реплікою виступали "ес-ефи" Ніковий і Марголін⁴⁶). Очевидно, опозиції і не снилося організувати довколо себе якусь силу, бо інакше мусіла б виступати не тоном паралітика. Суть промови Марголіна була: декларація Директорії властиво не те, що треба, але партія Марголіна буде підтримувати Директорію та її політику, спрецизовану в декларації. Від імені нашої партії, я зазначив в промові, що Декларація не до прийняття хліборобам. Скінчив свою промову так: "ви почали вашу революцію під жовто-блакитним прапором українським, ви провадите її тепер під червоним прапором соціалізму. Ви скінчите її під чорним прапором анархії".

Вертали ми — я і Шемети — пізно вночі до дому.

Довжелезна Васильківська, а перед тим Хрещатик. Темно на вулиці, темно в хатах. Ноги чалапали по купях брудного, нерозїждженого снігу. Нові пани ситуації—хиляться в сторону большевизму, опозиція — складається з трусів.

Переворот? Бонапартизм? Еміграція нова? Що лишається?

На однім з засідань Ради Комісарів поважно думали ці панове про можливість переговорів з большевиками. М. Порш пропонував післати їм телеграму, що на Україні вже dokonалася зміна режиму, та що отже нема чого, по знищенню "реакції", йти походом на нас. Прийшло у мене до острої суперечки з ним. Не міг, хоч і вибираючи слова — не назвати його дурнем. Побачив, яке незглібиме провалля ділить мене від тих людей. Я уважав за абсолютно недопустиме обговорювати нашу внутрішню політику з представниками чужої та й ще ворожої держави. Для них же ж — ці представники ворожої держави були "дорогі товариші", з якими їх лучила боротьба за спільний "світлий ідеал соціалізму". Що їм було до держави? Вірили вони запевнюванням російського уряду, що Ю. Коцюбинський з своєю компанією і з своїми бандами нічого спільного не мають з советським урядом.

В день візду до міста Директорії сидів з В. Садовським, Піснячевським, Александровською та іншими в "Празі", на долі, дивлячись крізь вікно. Сніг на вулицях. Був пригноблений настрої, не хотілося ні про що говорити. Тому, коли мене запитали — на кого я орієнтуюся? — я відповів, що на свою сусідку. — А коли їх дві? — Тоді на сусідки. Більше мене про політику не питалися.

Чи думають нові верховоди про якусь пресову кампанію проти большевизму? На засідання Комісарів перестав ходити. Соціалісти, здається, призначають для пресових справ галицького радикала О. Назарука.

22 грудня.

Нарада партійної Управи. Київ у вирі чуток. Під впливом настроїв в уряді, на провінції шириться большевизм. В Святошині банди "партизанів" грабують

і мордують "буржуїв". Творяться всюди революційні комітети. Влада командантів на місцях слабне.

Управа хліборобської партії прийняла мій внесок зажадати від Директорії: 1) заведення воєнно-полевих судів проти грабіжництва і большевицької агітації, 2) переформування "Інформаційного Бюра", 3) видання ясної національної декларації політики уряду, 4) недопущення творення "совдепів" в армії, 5) зосередження влади в руках С. Петлюри і уділення йому надзвичайних повноважень. Здається, що цілий світ провалюється в безодню, і ми з ним.

Симптоми большевизму! Підлітки хлопчики зачіпають прилично убраних пань на вулиці, лають їх "буржуйками", бомбардують нераз сніжними кульками. На фіякрах — розбавлені вояки з своїми "дамами".

23 грудня.

В колах Директорії — безлад і прострація. Винниченко грозить відходом. Експанзивний Швець хоче або застрілитися, або когось застрілити. Невідомо чи встані Петлюра опиратися Винниченкові. Дідушок оповідав, що в Директорії якесь божевілля. Кляне її. На міністрів призначено хлопчаків, або туманів. Міністр закордонних справ, Чехівський, не знає ні одної чужої мови, поза Україною ніде не бував⁴⁷).

В пів до першої запросив мене до себе гр. Берхем. Маса валізок і скринь, спакованих і поставлених кількома рядами вздовж стіни: "райзефертіг". Вигляд досить переполошений. Хотів би поговорити, як сказав — з кимсь без товмача. Нарікав, що йому затримують транспорти. Не мав поняття про Директорію, а властиво про проект декларації нового уряду. Збирався їхати до Петлюри і питався, який, на мою думку, вихід з положення? Я виложив йому мій плян, прийнятий вчора нашою Управою.

В Клубі Пилипчук, Богун, Вольська та інші хотіли втягнути мене до творення якогось нового табору. Здається, це не поважне. Дав до "Відродження" інтерв'ю

з моєю програмою. Російська газета, яка під час облоги Києва, "щоб нам не шкодити", не видрукувала нашого спростовання в справі федерації, тепер помістила нашу заяву на видному місці.

25 грудня.

Стрів Б., того самого, що в першу суботу по "федеративнім" перевороті, попереджав мене в Клюбі, що на мене виданий приказ про арешт, та що я не повинен показуватися тут, — тепер оповів мені, що 5 минут по тім, як вийшов тоді з Клубу, з'явилися там 8 вартових і 5 добровольців, шукаючи за мною. Певно, теж і за іншими.

27 грудня.

Нині увечері моя хата, на долішній Великий Володимирській, недалеко від Музею, стряслася від вибуху. Вибухла бомба в Педагогічному Музеї, де зігнано полонених москалів добровольців.

28 грудня.

Розмовляв з Чехівським про моє відношення до Директорії. Він є за тим, щоб я їхав закордон. Зустрів одного знайомого німця. Берхем йому оповідає, що я задивляюся на ситуацію песимістично. "Трибуна" видрукувала моє "реквієм етернам" гетьманові, — статтю, яку я їй приніс ще під час облоги.

31 грудня.

Директорія йде вліво. Вакханалія. Всіх викидають з посад, хто не є соціялістом. Нічого не розбудовують, рабське малповання большевизму. Страх перед рішучими заходами проти червоних.

2 січня 1919.

Приїздив до мене кн. Фюрстенберг. Зdezорієнтований і пригноблений. Богун все ще мріє про бльок поміркованих партій.

4 січня.

Агонія. Хочу виїздити з паризькою місією. Телефо-

нував до Коновальця, що хочу бачити його. Він відповів, що теж давно хотів зі мною говорити. Отже сходимося завтра о 10-ій.

Харків взятий більшовиками. В Житомирі Совдеп, Лівобережжя непевне, у Болбочана мало війська. З Шеметами і Міхновським виробили плян нашої акції.

5 січня.

О 10-ій рано у Коновальця. З ним говорив годину. Розмова була для мене надзвичайно цікавою. Порушили ми справу, для мене найцікавішу. Можливість є і — дуже легко. Плян удався б напевно. Дальше треба було відповісти на питання: як провінція, а спеціально Полтавщина? Партії? Росіяни?⁴⁸).

О 1-ій був в міністерстві закордонних справ. Якесь нарада в справі відїзду. На бенкеті, що уряджувала українська демократія для Директорії і для чужих дипломатів, я не був. Були там Шишманов, Фюрстенберг, Коновалець, Петлюра, Тілл та інші.

Пізно увечері продовження наради з Коновальцем у мешканні Р-х. Міхновський, Шемет, я приймали Коновальця в кабінеті господині при чорній каві. Отже, над партіями можна легко перейти до порядку денного. **Спірітус мовенс** скрайнього (лівого) напрямку міг би піти геть сам. Натомість справа з військом і з місцевою адміністрацією, здавалось, найповажнішою і найменш певною. В усім, що ми почули, брєніла якась тривога. **Унтертон** був: нема з ким будувати державу. Коновальцеві вирвалося характеристичне признание: "з соціялістами держави не збудувати"! Дуже важке для нього питання — кільки війська можна б вислати на Полтавщину? Всі ми прийшли до одної думки: середина не є життєвою. Прийде або — більшовизм, або — тверда рука. Обіцяв полковник обговорити все з найбільш міродатною особою і подати йому до відома наші пляни. Думаю, що в суті річи аргументація Коновальця була така: для військової диктатури потрібно війська, а військо...⁴⁹).

6 січня.

Був знову на Терещенківській у справі відїзду. Недавно був в нас Айтель Вітошинський. Коли я вертав до дому і входив в браму, розлягся тут же близько стріл. Коли ввійшов у хату, застав там власне А. Вітошинського, який зараз же спитав мене: звідки це стріляли? Я сказав, що не знаю. — Як не знаєте, запитав він, коли напроти я бачив вогонь. Оповідав він багато цікавого про відносини в Австрії і у Відні, звідки прибув.

9 січня.

Формуються місії дипломатичні, готуються до відїзду. Відпускають їх якбудь і когобудь, без інструкцій. Многі з них навіть не знають змісту умови ген. Грекова з представниками Антанти. Директорія конфіскує цукроварні і банкові сейфи і — хоче бути в добрих відносинах з Францією.

Олесь випоминав, чому рідко пишу в "Трибуні".

З нашого проекту з Коновальцем нічого не виходить. Згодом будуть змушені самі прийти до того. Коли я приїхав в березні до Києва, лянсував ідею "твердої руки" в пресі. Потім, ще перед переворотом 29 квітня, говорив на цю тему у "Празі" з Петлюрою, який тоді не грав офіційної ролі, але як Голова Земств, мав велику популярність і вплив. Думав, що він міг би очолити рух проти соціалістичної дурійки. Не вдалося. Тепер — не вдалося теж⁵⁰).

20 січня 1919 р. Відень.

13 покинув Київ. В Галичині, здається, спокій в запіллі. Землевласникам великим нічого не роблять. В Стрию бачив Рожанковського і багато інших знайомих. Рожанковський приймав тоді якраз делегацію угорську, яка приїхала заявити протест проти вступлення українських відділів на Закарпаття. Деякі наші військові прийшли до нашого передїлу. Говорили про те, як триматися з мадярами. Я питався їх, чи мають досить сил, щоб утримати Закарпаття. Мабуть цих сил не вистарчило б.

По дорозі через Закарпаття до нашого потягу, що йшов з Києва, і яким їхали різні дипломатичні місії, на станціях виходили депутації закарпатських земляків з жовтоблакитними прапорами і промовами.

18 січня прибули ми до Відня. Великий контраст з тим Віднем, який я знав останні 5 літ перед війною. Цей образ старого Відня досі затримався в моїй голові, коли він був ще величною столицею 50-мільйонової імперії з Угорщиною, Кроацією, Боснією і Герцеговиною, з Далмацією, з Триєстом, з Семигородом, з Словачією, з Буковиною, Чехією, з Галичиною і Краківщиною.

Відень був тоді "гавпт- унд резиденцштадт", де вчилося багато студентів з Галичини і Буковини і кількох з Наддніпрянщини. Знав я тоді це місто з його неповторним чаром, з його поетичними садами, з його добродушними, завше готовими до дрібних послуг, чемними мешканцями; з його таким привабливим "меншенляг"-ом, з його окремим світом: віденських кавярень, в яких віяло на нас затишно-млосним повітрям Орієнту з його "кейфом; з його трохи фрівольним, легкодушним, непозбавленим своєрідної поезії, жіноцтвом, яке так ріжнилося від пруських жінок — тих фельдфеблів у спідницях; місто, яке у неділі і свята рушало на природу "інс грюне"; місто, з його мелянхолійними вальсами і повними непідробленої верви оперетами; з його цісарсько-королівським елястичним, але твердим порядком; місто з своїм голубим Дунаєм, з чудовим Пратером, з його мальовничими алеями і — раз до року — з його пишним "блюменкорзо" — дефілядою кінних екіпажів, завітчених згори до долу свіжою зеленю і квітами; місто ще може чарівніше ніж в життю — в його музиці, в Штравсівських вальсах. Місто з його старим цісарем, який ще стискав руку цареві Миколі I. і воював з Наполеоном III. і який був такий древній, що в цілій імперії не знайшлося б, мабуть, ні одного, хоч як старого, його підданого, який памятав би Австро-Угорщину без Франца Йосифа, як цісаря. Бачив і я його раз, як виїздив з Бургу в одній кариті з своїм гостем, цісарем Вільгельмом.

Мав тоді цей Відень, як мала і ціла монархія, — імпозантну фасад, сильну армію, двометрових бург-жандармів, стару славу династію, блискучі традиції великої держави... Але — між цією фасадом і духом, який одушевляв стару імперію, — вже чувся величезний роздзвін, диспропорція. На всім лежала печать якоїсь "молесс", анемії, безсилля, втоми, втечі від великих традицій — в особисте, в легку насолоду, спокій, в чисто австріяцьку "гемютліхкайт", де кожен хотів передусім, у своїм обмеженім крузі — "зайне руге габен". З завірюхи війни, по чотирьох-літніх героїчних змаганнях, вийшла чорно-жовта монархія розгромленою й розшматованою. Війна припечатала її політичну смерть. Але та смерть попередило довге, повільне, несвідоме конання її духа, її політично-великодержавницьких аспірацій та енергії. Слідно було це на її літературі, без яскравих барв, без великих проблем, без горячої пульсації крові, так само в музиці. Штрауса, Легара... Все це було зовсім інше, ніж, хоч і сумбурний, але таласливий і певний себе Вагнер, ніж "Героїчна Соната" Бетовена. В літературі — це були декадент Петер Альтенберг, а особливо Артур Шніцлер з його "Хороводом", або "Анатолем", повним легкої, елегантною, часом відважною еротикою, чисто віденською, упадаючою і анемічною. В цім занепаді літератури відчувався вже увяд поетичного генія раси... Але назверх — все життя тодішнього Відня іскрилося, клекотіло, піднімалося і шуміло, як легкий шампан. Було повне своєрідного чару та елеганції.

Ніби якоюсь велитенською, залізною мітлою історії все це було зметено геть бурею кількох останніх років. Я не пізнавав колишнього Відня. Він десь щез, провалився.

18-го, зараз, як прибув сюди, був в "Ноес Вінер Таг-блятт" і в "Ноес Фрае Пресс", де застав п. Оплатку з колишньої "Лембергер Цайтунг" (1917-1918), в якій писав я від часу до часу на українські теми, і яка, коли я був у Києві — нераз подавала звістки про мене: правдиві, або видумані. Розпитував мене про події на Україні.

Став ще більш горбоносим ніж у Львові. Бачився з Колессою і Петрушевичем. Зложив візиту в нашім посольстві Токажевському. Липинський відсутний, поїхав до Праги на побачення з Масариком. Токажевський в розпачі, що він тепер — представляє большевицький уряд Директорії. Віденські готелі переповнені втікачами з України. Поляки і москалі роблять все можливе для дискредитації нового українського уряду і самої України. Боротися з ними не легко. Левицький Микола і Дідушок представили Токажевському наші справи в рожевім світлі. Я представив їх так як вони були в дійсності. Англія хоче визнавати большевиків. Чимраз ясніше стає, чому такими манівцями ходить наша політика. Політика така — як політики. А ці останні? Сьогодні попалося мені під руку одне число "Ню Юроп", з статтею — "Демократія і дисципліна". Прочитав там — "замість знання і досвіду експерта, демократія ставить ігноранцію і недотепність (в оригіналі французьке слово "гошері") людини з вулиці". А ми ж тепер живемо під знаком демократії! Отже під знаком людини з вулиці!

Жах збирає на вид наших "міссіон ордінер", часом "тре ордінер", коли взяти під увагу членів тих місій. Захованням, убранням, — звертають на себе увагу всіх.

Вечеряв з Біленьким, секретарем нашого посольства. Бідолаха просив мене відмовити Липинського від повороту на Україну, бо тоді б і він мав забратися. Оповідав про теперішнє положення посольства, про свої відносини до Липинського і до нового режиму. Розпитував про положення на Україні і в Києві. Просив зайти до них післязавтра, коли приїде з Праги посол.

22 січня.

На Грабені, коли йшов, якийсь пан затримав мене: "Гутен Таг, Гер Доктор"! Переді мною стояв високий старший пан, в короткім кожусі, з тирольським капелюхом на голові. Ледві пізнав його: генерал граф Спанокі! Чомусь своїм виглядом пригадав мені зустріч, в березні м. р., коло будинку Центральної Ради у Києві з Липин-

ським. Якесь розгубленість і збентеженість серед світу, що розсипався в руїни. Поговорив з ним кілька минут. Тоді, над Дніпром був безжурний карнавал демосоціалізму. Тепер, над Дунаєм, той самий карнавал на труні стародавньої монархії.

Нині рано авдієнція у Липинського, який щойно вернув від Масарика з Праги. Казав, що йому цікаво пізнати про події думку людини, "що має ясну голову на плечах". Я оповів йому про все. Він цілком прихилився до нашого пляну диктатури, про яку ми говорили у Києві з Коновальцем. Сказав Липинський, що не боїться большевизму, бо сподівається після нього страшної і радикальної реакції. Тільки боявся, чи ця реакція виллється в українські форми, чи в інші? Запросив на завтра на вечерю.

О 3-ій — побачення з Дідушком. Посольство посилає завтра кур'єра до Києва. Відомості з Франції: ця остання нібито жадає утримання протибольшевицького фронту і занехання соціалістичних експериментів. Кур'єр повезе листи до Петлюри і Коновальця, які мусіли б скінчити з соціалістичною оперетою у Києві і усталити ясну лінію політики. М. і. в Італії є коло ста тисяч наших полонених, з яких можна було б створити протибольшевицьку армію. Дідушок мав нагоду, в часі трьохтижневого панування в Києві большевиків, перед приходом німців, говорити з Євгенією Бош і Авсемом. Вони казали йому, хоч це було їм і неприємно, що Україна не є податний ґрунт для большевизму. З кільканадцяти тисяч міських робітників у Києві, ледві 700 вписалося тоді до червоної гвардії. Селяни відмовляли довозу збіжжя, а на базарах приходило до бійок між ними і большевицькими яничарами — лотишами. Большевики чулися чужинцями у Києві, і так там на них і дивилися⁵¹).

23 січня.

Здається, між Англією і Францією компроміс щодо Росії. Не визнається отже представництво большевицької Росії, але не визнається рівнож Сазонова з Мілюковим.

Вечеряв у "Захера" з Липинським. Ідучи до нього, стрів на сходах Василька і Петрушевича. Перший запросив мене до себе на неділю.

Липинський питався про своє положення як посла. Я переконував його залишитися наразі на своїм пості, поки остаточно не виясниться, хто надаватиме курс нашій політиці на Україні, і який це курс буде. Ми погодилися щодо головних рис спільного плану: на вні добиватися визнання України переможцями, в середині або перевороту, або диктатури військової. Далше — коли можливо, створення двох баз для боротьби з большевизмом: в Галичині і — з Італії — в Одесі. В тій справі треба говорити з ген. Сегре і майором Кенінггамом. Завтра, мабуть, підемо до Вишневецького.

Перед вечерею з Липинським, був у Сінгалевича. Дав мені свій меморандум до Кенінггама. Просив доповнити його⁵²).

24 січня

Пропозиція Вільсона про Принцові Острови. Дуже добре! Панове, зайвий раз нагадують нам, що ми і ніхто інший є ковалі своєї долі. Вибрався з Липинським до Вишневецького, але на жаль, він виїхав. Липинський пропонує їхати в двох до Парижу і робити там політику просто в імені нашої партії. Найперше — припинити ту київську оперету, яку почав Винниченко. Говоритиму в цій справі з кн. Трубецьким. Липинського дуже болить недовіря хохлів до нього. Казав, що руки в нього опускаються: — "якийсь Перерепенко, що вчора був або чорносотенцем, або малоросом, більше має у них довіря, ніж я". Оповідав як тяжко йому говорити з М. Лівіцьким і з іншими⁵³).

25 січня.

Приїхав Яковлів. Через те, що нас досі не перепускають до Франції, рішив Лівіцький половину паризької місії відіслати назад до Києва. Першим на проскрібційній лісті стояв я. Ідуть далше — Макар Кушнір, Трубецької та інші.

26 січня.

Карашевич скаржиться на своє фалшиве положення — репрезентанта большевицького уряду. Він вручив Липинському свою димісію, але той її не прийняв. Увечері Василько робив прийняття у "Захера". Маса народу: ми, наддніпрянці з різних місій і з посольства, галичани, буковинці, жиди, чехи, югослави. Семака в нудній промові просив не забувати на конференції про Буковину. Він був переконаний, що нашу делегацію допустять на мирову конференцію! Брендзан, який стояв коло Семаки, шепнув мені: **"Гер Доктор, махен зі зіх ніхтс дараус!"** Промови крутилися довколо ідей "славянської солідарності" і демократизму. Жид, якого везли як лікаря нашої місії до Лондону, теж уважав за потрібне сказати — по-англійськи кілька слів, скінчивши окликом: "Хай живе Україна"! Перед нашими очима пересунулася ціла мішанина словянських народів бувшої чорно-жовтої монархії. Вставив кілька слів і Хомик, який теж попав у дипломатію. Говорив, очевидно, про наш демократизм і про те, що, "на щастя", брак у нас вищих кляс. Мимоволі, хоч і досить тихо, кинув я межиоклик: "От цього треба було б післати на Прінкіпо"! Це почув Василько і погрозив мені пальцем. Я з Брендзаном і Ганкевичем, бавився коштом цього товариства. Бачив і Сінгалевича. Свого часу, у своїй "Україніше Корреспондент" передрукував він мою статтю з "Цюрихер Пост", випустивши — як це часто робили ці панове — ім'я автора. Дістав тоді від мене груб'янського листа. Тепер він був дуже милий і чемний, лиш оповідав іншим, що я "небезпечна людина". Підійшов до мене Лівіцький і заявив, що справа зі скресленням мене з членів паризької місії, є помилка, яка буде направлена. Очевидно, каже неправду. Цих моїх милих земляків можна було б шанувати, коли б вони бодай не були такі трусливі⁵⁴).

Василько, маю вражіння, хоче опанувати нашу дипломатію за кордоном. Думає, мабуть, що це так легко удасться, як опанувати — перед війною — наших віденських послів і особливо своїх буковинців. Колись, під час

війни, був я свідком такої сцени (під час одної візити у нього на Вааггассе у Відні): — він пояснив групі буковинських послів якусь свою акцію в справі вивезених царатом закладників з Буковини. Розмова, очевидно, велася по німецьки. Коли один з послів поважився чемно вставити своє слово, і почав — "абер вір дахтен"... , Василько перебив його брутально: "зі габен ніхтс цу денкен, іх денке фюр зі"!

Оскільки йому вірити, Василько був тим, який по втечі з тюрми убійника намісника Галичини, гр. Потоцького, уможливив, через свої впливи в австрійським кабінеті, втечу Січинського закордон.

27 січня.

Приїхали ще чотири наші місії. Многі з них роблять комічне вражіння. Обідав я з Токажевським. Виробив він проєкт меморандуму до ген. Сегре. Сто тисяч наших воєнно-полонених в Італії. Якби удалося звільнити їх і змобілізувати проти большевиків! Тут є Форстер, той самий, якого я пізнав як адютанта архикнязя Вільгельма, коли був у останнього на фронті у Тишках. Як недавно було це, і — як давно! Чутка, що становище Клемансо і Пішона захитано. Мабуть, ідея Принцових Островів дістане в лоб. Сидоренко — послом у Парижі. Галіп та ес-ер Чечель в Берні. Якраз їх там потрібно! Носій такого славного імени як Чечель — соціаліст-революціонер!

28 січня.

Прийшла відповідь на мій лист від Кенінггама, бути у нього між 10 і 11. Симпатичний, вогненно-рудий брит. Розпитувався про становище на Україні. Про війну з большевиками, але найбільш його цікавило питання: "гвай ду ю файт де полс"? Це останнє найбільш його дратувало. Маю занести йому меморандум про всі ці справи. Україна була поза обсягом його зацікавлення.

Увечері був у Славінського, до якого прийшов Липинський. Цей останній інформував про відносини в Празі. Про румунсько-чесько-українські взаємовідно-

шення і про справу Закарпаття. Липинський плянує прийняття для антантських дипломатів.

29 січня.

Рано бачився з Липинським. Оповів йому кілька новин, яких він не знав. М. і. про прийняття Сидоренка Пішоном. Просив мене вступати до нього щодня.

30 січня.

Семенів оповідав про Київ. Напняття між Винниченком і Петлюрою зростає.

Неможливо заховуються дехто з наших "репрезентантів". Зробили себе небажаними гістьми в "Гранд-Отелю" на Рінгу і у швейцарського консула. Якись москалі, що цвенькають всюди по-російськи, також вештаються як члени різних місій по різних установах.

31 січня.

Липинський дуже чимсь прибитий. Має відомости з Києва, що на Трудовім Конгресі в досить великім числі заступлені і хлібороби-демократи. З ними мусіла шукати компромісу Селянська Спілка. В "Таймсі" стаття "Мирова конференція і Росія". Україну згадується там разом з Польщею, Кавказом, як країни, "яких окремі національні права признані в 14-ти точках Президента Вільсона". "Їх політичне майбутнє має бути усталено в Парижі".

1 лютого.

В "Тан" інтерв'ю з Сидоренком. Всі питання Сходу, як здається, хочуть переказати з мирової конференції до Ліги Націй. Ще не одне будемо мусіти пережити. В останнім рахунку все залежатиме від нас.

2 лютого.

Бачився з Васильком, потім з Суровцевою і Палюгою. Дістав запрошення від Липинського на вечерю до "Захера" на честь чеського посла у Відні — Тузара. Моя мізантропія зростає з кожним днем. Мені стає незносимим модерний "гомо сапієнс". У своїй "Історії моєї вте-

чі” пише Казанова: ”Або я не створений для Венеції, або Венеція не створена для мене, або — і одне, і друге”. Я міг би сказати словами цього великого пройдисвіта: ”я рішився покинути мій край, як покидають дім, який подобається, але в яким треба зносити неприємного сусіда, що вам докучає, але якого не можна видалити”. Це, мабуть, так і є.

3 лютого.

Вечір уряджений Липинським для панства Тузарів. Політика чеська мало мене інтересувала. Пан посол виглядає на сільського вчителя. Пані послова, типова буржуазна віденка, ”а феше веанерін”. Була Борисоглібська, Сінгалевич, Біленький, Токаржевський, пані Подгорська, українська полька, і добра знайома В. Липинського. Був і Василько. Цей останній обсервував всіх, в тім числі мене. Здається, що Київ ще був 31-го в наших руках.

4 лютого.

Київ взятий. Не маю слів виразити чувства, що мене огортають.

Рано у Василька. Старався якнай докладніше розвинути йому і аргументувати плян боротьби з большевиками. До армії, яка бється тепер на Україні, треба додати сто тисяч наших полонених в Італії, а крім того, створити армію, ”сольднерарме” з кондотієрів всіх країн, в яких тепер багато ”безробітних” вояків. Ідея ця видалася Василькові новою. Лиш мав сумнів, чи далось б до цієї акції завербувати когось, крім безпосадних по війні австрійських і німецьких старшин. Але обіцяв представити цей плян агентам Антанти тут. Сидів в нього годину. Він дістав відповідь від Куліджа, який просить відвідати його в кінці цього тижня. Тепер він у Празі.

6 лютого.

Петлюра мав заключити угоду з представниками Антанти в Одесі, яку покинули добровольці.

7 лютого.

Липинський дав лист від молодого гр. Тишкевича. Той пише про створення нової партії правішої від хліборобів-демократів. А на чолі тої партії стоять, нібито, Міхновський, Чикаленко і Донцов. Дійсно, точні відомости!

Сьогодні був на прощальнім виступі німецького Фолькстеатру-Каммершпіле. Виставляли Шніцлера "Аб-шідссуле", куплети, танці і — одна модерна комедія: руїна і упадок інтелігентського стану, опановання світу різниками і гешефтсманами. По кількох літах — в цій комедії — стрічаються два колишні шкільні товариші. Один — типовий інтелігент, в окулярах, вихований, з добрими манерами. Другий — ординарний, грубий ковбасник, якого свого часу викинули з гімназії і який — якраз через це — пустився на гешефти і "**гат ц'вос гебрахт**". Тепер, отже, може не стидатися свого віденського діалекта і навіть зробити протекцію для свого колеги — невдахи-інтелігента. Нова "вища кляса", і нова, демократична дипломатія... В ресторанах старої, передвійкової публіки — ні сліду. Світ стає заординарний. Товариство — гешефтьярі, християн мало. До цієї публіки пристосовується тепер і мистецтво, і театр, і преса, і все життя. Згадую часи коротко перед війною в цім самім місті. Повітря було й тоді, як перед бурею. Але було якесь змагання наперед, змагання до чогось, бажання крикнути, зробити щось, розвіяти навислу хмару; хотілося, щоб скорше ударив грім, щоб прочистив млосне, задушне повітря. Світ ще був тоді гарний і ним не правив ще плебс.

8 лютого.

Кабарет "Феміна", де різні співаки і "артисти" не соромилися, в куплетах висміювати "Фатерлянд", який нагло — "іст зо кляйн геворден". І ціла саля іржала з захоплення. Найшляхетніше топчеться в болото. Зудерман, у своїм романі "Каценштег", з наполеонівських часів, часів найбільшого морального занепаду Німеччини, писав: слава Богу, що серед того потопу і занепаду всіх

чеснот і моральних звязків, які принесла війна, — що лишається хоч один сталий бігун — "Фатерлянд"... А коли й це гине?!

Кілька членів місії, з Дідушком виїхали до Берна. Половину місії звільнили, щоб їхали назад до Києва. Дехто на власну руку перебирається до Парижу. Є в місії якісь москалі і жиди, яких ледви хто знає.

9 лютого.

Є звістки, що голосами хліборобів-демократів і галичан, большевицький земельний законопроект Директорії — Трудовий Конгрес відкинув. І то добре.

Липинського досі болить, що земляки — "йому не довіряють". Як же могло бути інакше? Не терплять вони нікого, хто не запобігає їх ласки, уникає товаришувати з ними і випрошує собі всякі фаміліярности з їх сторони.

10 лютого.

Рано був у Липинського. Обговорювали далше наш плян акції проти большевизму.

14 лютого.

Вчора запросив я Липинського, Біленького, Д. Левицького на обід в "Імперіялі". Говорили про біжучі справи і про становище наших місій.

16 лютого.

Сьогодні виїжджаю з Відня. Дістав телеграму від Лукасевича. Запрошує працювати з ним в нашій місії в Берні, шефом пресового бюро. Моя друга еміграція.

П І С Л Я С Л О В О

Я вже зазначив, що з інших причин я в листопаді 1918 р., відійшов від гетьмана, ніж виступили проти нього демократи, соціалісти й комуністи. Їх протигетьманські аргументи були нещирі, ними вони лиш маскували справжню причину своєї ворожнечі до режиму 29 квітня.

Що гетьман був "царським генералом" і перед 1917 р. не брав участі в національно-українським русі? Я вже згадав, що це саме можна було б закинути і генералам Директорії... Що гетьман проголосив федерацію з Росією? В устах соціалістів це не був аргумент, бо самі вони були федералісти... "Карательні" загони по деяких селах? І це в устах соціалістів не був аргумент. Бо що були ці загони, порівнюючи до большевицького нищення нашого селянства? А воно ж не стримало наших соціалістів (Грушевський, Винниченко, Вітик, Лозинський, Ю. Бачинський) — визнати московсько-большевицьке правління в Києві, якому радо пішли служити, відмовляючись служити гетьманові. Що гетьмана підтримували німці? Так, аж до повстання проти нього. Але ж німці підтримували і Центральну Раду. Їх і запросила на Україну Центральна Рада, не гетьман.

Ці аргументи в устах демо-соціалістів були лише пропагандові. Справжня-ж причина їх ворожости до режиму 29 квітня була та, що гетьман був чужого, ними зненавидженого, середовища; що був пан. Цей категорії земляків демо-соціалісти не зносять.

Те, що було в очах лівих непростимим гріхом гетьмана, — було, як я думав, його плюсом. Коли виснажується й гине провідна кляса, часто віддає вона своїх найздоровіших членів, в ролі провідників, новій правлячій верстві, навіть в ролі вождів революції. Дюк Пилип Орлеанський, князь Талейран, граф Мірабо, маркіз Ляфает стали провідниками французької революції.

Князь Дмитро Вишневецький, Зборовський, Ружинський та інші аристократи старокиївські стали основоположниками нової, козацької аристократії, як пізніше шляхтичі Виговський, Кричевський, або Мазепа. Вони формували організаційно нову еліту, вносили в неї властивий їм дух, хист командувати, вести, любов до влади.

У гетьмані я й хотів бачити власне такого організатора пробудженої зі сну, ще не оформленої, української стихії, в душі її давніх, воскресених в слові Шевченка, історичних традицій, негованих народолобцями й соціалістами.

Але я був, як казали французи, Гетьмана "partisan"; не "courtisan", сторонник, не двірський прислужник. Тому коли федеративна Грамота перекреслила мої сподіванки, наші дороги розійшлися.

Що Грамота проголошувала федерацію з неіснуючою Росією, її не виправдує. Питання державної незалежності не є питанням тактики, а засади. Хто оправдує такий "тактичний крок" нині, той виправдає його й завтра; той вибиває собі аргумент з рук проти сьогоднішніх федералістів. Зрештою, сам Гетьман, на вигнання, здобувся на акт мужньої самокритики, признавши Грамоту 14. XI. великою помилкою режиму. Велику вину за неї несе Ігор Кістяковський, якого Гетьман звав своїм "злим духом".

На еміграції (1919—21) я стрівся припадково з Гетьманом в Берні Швайцарськiм, в курзалі "Шенці". Розмова була коротка, за недавно ще ми опинилися тоді в різних таборах. Під час другої війни, в Берліні, Гетьман, з властивим йому жестом, сам заініціював наше побачення. Кілька разів ми стрічалися у наших спільних знайомих, де я тоді мешкав. Знаю, що, писаний по французьки, оригінал "Спогадів" Гетьмана, в "Хліборобській Україні" (в частині, що відносилася до мене) був більше в мою користь, аніж український його переклад, скорочений подекуди й перероблений редактором. Знаю теж, що Гетьман стримував, як міг, некоректні

випади проти мене в гетьманській пресі. Хоч це й не завжди помагало: по виході книги "Дух нашої давнини", в 1944 р. у Празі, "Дійсність" (ред. М. Пасіка), в редакційній статті, виступила проти мене з рядом неслівських інвектив. Протести проти цього, підписані Д. Дорошенком і головою Празького СГД, редактор не умістив. За мою критику "Хліборобської України" я став предметом подібних випадів, які коли й компромітували кого, то не мене, напевно.

Я уникав такого сорту полеміки. Але від річевої не відмовлявся, бо між ідеологією "Хліборобської України" і моєю були істотні розбіжності. Два члени Головної Управи хліборобів-демократів, В. Липинський і С. Шемет, разом з Скорописом і Д. Дорошенком, заклали на еміграції Союз хліборобів-державників, та уложивши й видрукувавши його програму, прислали її мені з запрошенням приступити до них. Що два члени партії, до якої Головної Управи в Києві належав і я, зробили це без попереднього порозуміння зі мною, свідчило, що звернулися вони до мене лише "для годиться" і моєї співпраці собі не жичили. Тому я до них не приступив. Не зробив того я ще й з мотивів ідеологічних, бо в присланій програмі знайшов я ідеї чужі мені, (Союз "трьох Русей"). Мені закидали проповідь "лише негативу". Не слушно. Я просто твердив: щоб здвигнути нове своє, треба боротися з старим чужим, як з силою, нам ворожою. Цього останнього ("негативного" моменту) бракувало в демо-соціалістичній ідеології. — (Хіба, що він там був в аспекті соціальним — "класова боротьба"). Не було того моменту і в ідеології Липинського. Липинський твердив, що Україна (з Білоруссю) творять з Московщиною одну цілість яку він звав "вся Руська земля", та що нарід український є галузкою одного "народу руського". ("Державна Думка", 1952, 7-8). Цю мітичну цілість України (з Білоруссю) і Московщини протиставляв він, як щось окреме — європейському Заходові.

Я-ж твердив, що така спільнота є вигадка московських істориків, та що Україна — під оглядом культур-

ним, завше належала до Західньої Європи, а політично аж до кінця XVIII. віку.

Липинський твердив, що українці й москалі — "братні нації"; що вони "рідні брати по крові, духу і культурі". Моя думка була протилежна: що "москалі — чужі люди", чужа нам нація і по культурі, і по духу, і навіть по крові.

Липинський підкреслював конечність для України союзу з Московщиною ("союз трьох Русей"). Як демо-соціялісти думали, що, Україна знайде порозуміння з демократичною чи соціялістичною Московщиною ("Союз народів Східньої Європи", ес-ера М. Шаповала), так думав Липинський, що Україна знайде спільну мову з "хліборобською Великоросією" (Московщиною). Всі ці думки були мені цілком чужі і несприйнятливі.

Це — вкортці — були ті глибокі розходження, що ділили мою ідеологію від теорії Липинського. М. ин., ще й нині преса, яка стоїть на його плятформі, підкреслює й досі конечність "союзу" України з Московщиною.

Особистої урази до В. Липинського я не мав. Від посла Остапа Луцького і від д-ра М. Матюшенка, який лікував В. Липинського на еміграції, знав я, що тоді він був вже дуже хворий, а крім того, огірчений розривом своїм з Гетьманом і з С. Г. Державників. Цим пояснив я собі особисті випадки проти мене.

Не впливало це на мою оцінку його як історика. По одній з моїх критик на "Хліборобську Україну" (в Л. Н. Вістнику), я дав місце гетьманцям на відповідь. Одна лише, стаття Залозецького, яку я отримав, з'явилася друком в ЛНВ. По смерті Липинського я умістив, повну признання статтю (коли не помиляюся, В. Дорошенка) про Липинського як історика.

По моїм розходженні з "хліборобами" на еміграції, я зробив третю (ї останню) спробу включитися в якусь політичну організацію. Була це партія, заложена був. комбатантами в Галичині в 1923 р., з органом "Заграв", яку мені доручили редагувати. Орган був протиросійський і протипольський. Та незабаром я лишився сам. Вся група "Заграви" (Д. Паліїв, В. Кузьмович, Троян, та

ин.) утворили, разом з головною галицькою партією нац.-демократів ("Діло"), — УНДО, а властиво приєдналися до тої партії, отримавши кілька посольських мандатів в Варшавськiм сеймі, з рамени УНДО. Видання "Заграви" Д. Паліїв припинив.

В суті річі, мій розрив і з У. СД-єю, і з "хліборобами", і з групою "Заграви", мав ту саму причину. Беручи участь в українськiм революційнiм русі до 1-ої моєї еміграції (1908 р.), я розумів, і від М. Міхновського навчився розуміти, цей рух як протиросійський взагалі, не тільки протирежiмний. Але мої співпартійці розуміли його тільки в цiм останнiм сенсі. Відкинули виразно-протиросійську плятформу і "хлібороби" на еміграції. Так само й "загравісти", бо в ті роки яскраво протиросійське наставлення не було в моді в Галичині. Пануючим тоді там наставленням до Росії були: або неутральність або советофільство, що й відбилось на долі "Заграви".

Від того часу, особливо коли, завдяки Є. Коновальцеві, дістав я під свої впливи трибуну "ЛНВістника", — став я пропагувати свої ідеї, як "free lancer", тільки в пресі і в слові.

Чужинецькі сили, які хочуть задусити Україну, як націю, завше — і слушно — ідентифікують справжню, традиційну Україну, або з хмельниччиною (до Переяслава), або з мазепинщиною (по 1709 р.). І бояться їх духа. Від нас жадають, щоб ми того духа виреклися. Ідеалам тих дороговказних епох хочуть, щоб ми проти-ставили комунізм, Тітовщину, Берієвщину, або т. зв. "демократію", тобто керенщину, за якою неминуче приходять соціалізм і большевизм.

Пропагувати як взір устрою України "демократію", з безкарним толерованням в ній чужинецької 5-тої колони під маскою ріжних "прогресивних" організацій або й без маски, як легальні комуністичні партії, значить хотіти зробити з України певну жертву чужинецької інвазії або "світового уряду" якоїсь мафії.

З Москвою наш спір має йти під гаслом не компромісу, чи малповання, а під гаслом слів Хмельницького:

"Нехай одна стіна об другу удариться, одна впаде, друга останеться". Вождями нової Хмельниччини мають бути нова каста нових хмельничан. В цім суть того, що я назвав бонапартизмом. Коли говорю про Бонапарта, не висловлюю очевидну істину, що збройну боротьбу за свободу нації має очолювати військовий, як очолював її Гарибальді чи Блюхер. Хочу сказати, що в данім випадку военний геній мусить йти в парі з геніяльністю державного мужа, як це було в випадку гетьмана Богдана і Наполеона, творців нової держави, нового суспільства, шефів нової правлячої аристократії, чого прикладами в нашу добу є ген. Франко і інші.

Демагоги, які теревенять про "народ" (якого хочуть обернути в рабство) і про "малу людину", окричують цю нову аристократію, як нову касту визискувачів. Ні! Це будуть люди, які погорджують в ім'я вищої цілі всім, що дороге "малій людині": вигодами, спокоєм, іділією, безпекою, кар'єрою, грошем, теплим домашнім кутом і достатком, забавами і насолодами шлунка і секса. Це — пророки, аскети, вожді і войовники. Це ті аристократи, що створили колись Орден Запорізький. Це — творці нових вір, націй, держав, історії. Без них "мала людина" завше стає погноєм якоїсь орди завойовників.

Таких викликав на Україну і Шевченко, був певний, що їх "діждемось таки колись", коли чекав приходу — "Вашінгтона з новим і праведним законом". Тобто воіна-законодавця в одній особі, з новим законом в одній, з мечем в другій руці — свого Бонапарта з когортою його вірних.

Автори, замотеличені дурманом московської "політ-грамоти" закидають мені, що я, як емігрант, не розумію теперішньої української дійсності; що я не думаю в унісон з тою дійсністю, яку вони краще нібито розуміють і знають, що "ментальність українських мас — соціалістична".

З тим закидом я стрічаюся вже більше, як сорок літ. Коли в 1909—13 рр. я доводив конечність повної сепарації від Росії, культурної і політично-державної, конечність

боротьби з всякою Росією, — наша преса Наддніпрянщини відповідала мені, що це мої емігрантські фантазії, чужі українській демократії; що "шляхом, вказаним Донцовим, українська демократія не піде". ("Укр. Жизнь"); що "нова програма Донцова не може бути програмою широких народних мас" ("Дзвін"), яких настрої вони краще розуміють... Кілька літ по тім показалося, що мої опоненти, які сиділи на Україні, гірше розуміли те, чого хочуть "широкі народні маси", ніж я, сидячи на еміграції.

Тепер, в часописі сучасних москвофілів (емігрантів 1941—45 рр.) читаємо, як то многі українці під СРСР (а може й вони самі), в 1920-х роках вірили, що щастя Україні принесе Москва: "з формальної рівності й культурної незалежності України (?) 1920-х років **могла витікати надія**, що... український народ під Советами... формальну рівність перетворить на фактичну".

У кого могла отака "витікати надія"? У Винниченка, у Грушевського, у цілої хмари наддніпрянських і галицьких соціалістів, які — через оту свою "надію" або незабаром повтікали до "гнилої Європи", або заповнили собою московські концентраки. Наш "впередовець" каже, що ця надія була оправдана! Я ж в ті 1920-ті роки писав, що та надія не була оправдана; що це була надія людей з перевернутими мозками, що ці надії коштуватимуть країні масу жертв і крові. Хто ж, отже, виразніше, бачив тоді советську дійсність? Емігрант, чи ті сліпі й глухі підсоветські політики українські? Як справжні плебеї, бачили вони тільки формальну, декларативну, рекламну сторону справи, а не її укриту внутрішню суть.

Краще отже тим сліпим і глухим адораторам Сходу не висувати закиду "емігрантських фантазій". Це демагогічний викрут людей, з браку річевих аргументів. Можна бути "внутрішнім емігрантом": сидіти в країні і бути глухим на голос власної національної правди.

Під час першої війни, ті сліпці, які в 1917 р. плекали надію на Москву і соціалізм, мусіли потім самі очолити протимосковський і протисоціалістичний рух українських мас. Під час другої війни, коли Москву викинуто з

України, ті "маси" зараз же заходилися нищити у себе московську політичну і соціяльну систему, і тільки німецька сила тому перешкодила. Так буде і під час нової війни, в чім на власній шкірі переконаються наші нові москвофіли.

Роки 1917 і 1918 ще повторяться. Тоді треба буде, щоб на чолі нації стала нова провідна верства, яка й обєднає й поведе за собою націю, не обєднуючись з живими трупами і — як казали у нас в старовину — "не радячись з слабими про силу, з сліпими про світло, з розбійниками про мир і згоду".

Богом данний вояк, якому усміхнеться щастя-доля, "un soldat heureux", який, з своїми довершить недовершене в 1917—22 рр., у Києві, — буде не лише людина думки і волі. Він мусить бути натхнений не дрібними ідейками загибаючого світу ("прогрес", "справжня демократія", справжній соціалізм"), а тою нашою стародавньою містикою, яка одна лиш зломить темну, шаманську містику панування червоної чи білої московської орди; яка дасть остаточну перемогу Київу над Москвою, тою містикою, яка вічним вогнем блискає з легенд старого Києва (про Апостола Андрія, про Кожемяку, лицаря Михайлика), з нашої історії, з письменства ("Слово о Полку Іворя", Шевченко), з Св. Софії Київської.

Лиш ця містика, яку ігнорувалося досі, дасть непереможну силу новому 1917 чи 1918 року. Той лиш, хто знайде ключ до неї, зложить міцні, реальні підстави нової Київської держави. Треба, щоб "поруч Лаври станув Капітолій" (Е. Маланюк). Бо не встоятись йому—без неї.

ПРИМІТКИ

¹⁾ Ф. Федорців — редактор стрілецьких львівських "Шляхів" (1915—17), потім, по війні — "Діла", нарешті, разом з А. Крушельницьким і М. Рудницьким, співредактор большевицьких "Нових Шляхів" у Львові, валоженних рос. консулом для поборювання впливів "ЛНВістника". В Галичині погляди на переворот 29 квітня у Києві, були дуже розбіжні.

О. Скоропис-Йолтуховський, був разом з Меленевським перед 1914 членом т. зв. "Українського Союзу Рос. С.-Д. Партії" (т. зв. "Спілки"), обласної галузи рос. Соц. Демократії на Україні. До тої "Спілки" в ворожих відносинах була Укр. Соц. Дем. Партія, до якої тоді належав і я разом з С. Петлюрою, В. Садовським, Д. Антоновичем, В. Дорошенком, М. Поршем, Б. Матюшенком та ин. Коли до заснованого у Львові, безпосередно перед 1-ою війною, "Союзу Визволення України" (В. Дорошенко, А. Жук і я), прилучилися О. Скоропис, Меленевський і М. Залізняк, здається, в жовтні 1914 р., вони, відкинувши мене, вибрали себе в президію Союзу, зараз по чім я з Союзу виступив. Вступивши в вибухом війни в відповідний контакт з австрійською владою (чого не зробив я), Скоропис з Меленевським хотіли забезпечити собі неподільний вплив в Союзі.

²⁾ С. Шелухин, перед 1914 — прокуратор в Одесі, пізніше український політик, демократ, стояв в опозиції до соціалістів. Був кривим славної основоположниці теософічного світового руху, авторки 6-томового твору "Таємні Доктрини", Г. Блаватської. Лишив спогоди про неї (мабуть в Музею Визвольної Боротьби у Празі), автор цікавої розвідки про кельтське походження українців.

³⁾ Біляч — мій львівський колега з студентських часів, потім був при австро-угорським військовим атташе у Києві, майорі Фляйшмані.

Др. Біський — знаний тоді український лікар-"маг" і видавець у Києві.

К. Лоський, — за царату урядовець у Холмщині, демократичний політик, пізніше посол України в Стокгольмі.

Л. Суровцева — "ес-ерка" і урядничка Мін-ва Закорд. Справ. В 1919 емігрувала на Захід, але незабаром повернула на Україну до большевиків, де її хутко потім розстріляли.

Страйк в де-яких міністерствах був протестом проти перевороту 29 квітня. Цей страйк хутко скінчився й урядовці азилилися на своїх посадах.

⁴⁾ Майор Гаазе — німецький зв'язковий для політичних справ при Гетьмані. Особистим зв'язковим цісаря Вільгельма при Гетьмані був гр. Альвенслебен. Полтавець — типовий авантюрист, був на еміграції в Мюнхені, коли починався там нац. соціалістичний рух. Видавав свою часопись там, уважав себе організатором "козацького руху" на еміграції.

⁵⁾ А. Галіп, буковинець, кар'єрист. Ще перед виповідженням

війни, він з кількома уланами австрійськими передістався на територію України, де наробив паніки в запіллі і був взятий в полон полковником Сливинським (зі штабу гр. Келера), пізнішим начальником штабу за гетьманщини, від якого я чув цю історію. За Центр. Ради Галіп став на деякий час віце-міністром закорд. справ. За Директорії вплив, як член Паризької місії УНР, де вів, разом з іншими, кампанію проти голови місії, гр. М. Тишкевича. По ліквідації місії, писав (разом з О. Севрюком та І. Борщакком) в одній українсько-більшовицькій часописі в Парижі в 1920-х рр., яку пізніше замкнула французька влада.

6) З В. Липинським познався я кілька літ перед 1-ою війною в Закопанім. Бував у нього переїздом через Краків, коли він там мешкав. Про розходження з ним — в Післяслові.

7) Ігор Кістяковський, знаний адвокат в Москві "делец", як говориться по російськи. Політиком, в справжнім сенсі слова, не був, хоч уявляв себе "українським Стамбулінським" (тогочасний болгарський політик "твердої руки"). За виразом Гетьмана, був його "злим духом"; упертий "федераліст". На еміграції тримався з російськими кругами. Гетьманові був поручений в середовища українських соціалістів. Перш — державний секретар, потім — міністр внутрішніх справ за Гетьмана. Йому належить заввага що до єдиноможливої альтернативної розв'язки українсько-московського спору: "або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві". Сам він волів чистити чоботи москалеві.

8) В 1914—16 я співробітничав, крім інших німецьких місячників і тижневиків, в журналі д-ра П. Рорбаха ("Das groessere Deutschland", пізніше "Die deutsche Politik"). В 1918 р. Рорбах приїхав до Києва (в Щоденнику немає чомусь про це замітки), де й я бачився з ним; разом з п. Квіткою (чоловіком Лесі Українки) і ще з кількома приятелями мали ми сходи́ни з ним. Бачився з ним і під час другої війни. Він стояв тоді здалека від гітлерівців і осуджував, як непотрібну, війну 1939 р. Лучило мене з ним його незмінне прихильне відношення до справи політичної незалежності України, і, такеж незмінне антиросійське наставлення. Російську імперію прирівнював до помаранчі, яка лише назовні виглядає як цілість, і зразу ж покажеться зложеною з різних сепаратних частин (скибок), як здерти з неї шкіру.

9) Зірвання хреста з київської святині здавна уважалося на Україні за недобрый знак для держави. Коли Батий облягав Печерську Лавру, буря зірвала хрест з Богородицької церкви; ченці і людність з жахом прийняли це як заповідження загибелі держави.

Д. Дорошенко був моїм колегою, коли я вчився на університеті в Петербурзі (1902—1907). Належали ми до української Студентської Громади разом з В. Яновською (замужем Радзимовською), пізніше професоркою Київського університету, з різбарем М. Гаврилком, братами С. і Ю. Мазуренками, М. Стасюком, О. Назарівим, Шадлуном, артистом-малюрем Ю. Могалевським та ін. Разом з старшими українцями над Невою (О. Лотоцьким, Лаврентієвим, Л. Бичем, пізнішим головою Кубанського Краєвого уряду в 1918), влаштували в осени 1905 р., в актовій салі Університету перше українське політичне віче з жаданням незалежності України. За це віче, як один з промовців, я був арештований і перевезений до Луканів-

ської тюрми у Києві, де мене мали "пришити" до судового процесу київських Р. У. П.-істів.

Д. Дорошенко належав до партії соц.федералістів, що повстала з радикалів-демократів і з Т. П. У.-істів (Т-во українських поступовців). Був людиною згідливою, легкою вдачі, завдяки своїй незвичайній пам'яті уходив серед нас за ходячу енциклопедію українознавства. Пізніше пристав до гетьманського табору, не перестаючи бути драгоманівцем. Цій обставині, мабуть, треба приписати, що ні один, ні другий з тих таборів, не уважав його за 100-відсоткового "свого". Своїми політичними переконаннями схилявся в бік федералістичної ідеї. Останні роки перед смертю зазнав багато огірчень від деяких земляків в Канаді.

¹⁰) Митрополит Антоній (Храновицький) — росіянин і царофіл.

¹¹) Дмитро Маркович, з знаної старої родини, новеліст, пізнав я його в 1918 р. вже дуже старого, як українського сенатора. Його сина, сенатора польської республіки (від Зах. Волині), стрічав у Львові, з внуком випадково запізнався в Англії по 2-ій світовій війні, де він був жокеєм в одного англійського пана.

Про Звенигородське повстання була в ЛНВістнику стаття-спогад отамана Юрка Тютюника (псевдо Юртик). Це була надзвичайно маркантна постать епохи визвольних змагань 1917—22 рр. Пізнав я його у Львові в 1922 р., свіжо по повероті з протибольшевицького рейду 1921 р., куди він ходив з полк. Отмарштейном, Палієм (Сидорянським), Добротворським, та ин. Його спогади, друковані в ЛНВістнику, я пізніше видав окремою книжкою, в "Книгозбірні Вістника" під заголовком "Революційна стихія". Була це молода ще, кремезна людина, середнього зросту, бльондин з голубими, здається, очима, глибоко запалими в великих очних ямах. Робив у Львові враження тигра, щойно замкненого до клітки. Повітря мирного життя душило його, незвичного сидіти безчинно. Все носився в плянах повстанської акції на Україні. В 1923 чи 1924, мабуть, році прийшла несподівана вістка, що "Тютюнник перейшов до большевиків". Не знаючи справу, але знаючи Тютюника, я одразу (в "Заграві") поставив здогад, що Тютюнник не перейшов добровільно, а що його провокаторськи звабили на Україну. Рік, а може більше потім, прочитав я історію схоплення Тютюника в російсько-монархістичнім емігрантським "Возрожденні", де знайшов підтвердження мого здогаду. Під час 2-ої війни, посередно, від осіб, що чули цю історію від українців, які переправляли отамана через Дністер з Бесарабії на Україну, дізнався я про трагічний кінець Ю. Тютюника. Знесиши з одним, як він думав, з "своїх людей" з України, Тютюнник зважився на переправу. У п. К., в Бесарабії, де він замешкав, була приходяча циганка-служка. Уздрівши отамана, захотіла йому погадати. Погадавши, перестерігала його "не переходити воду, бо недобре його чекає". К-о теж благала циганка не пускати на виправу отамана, бо "згине з вражої руки". Але Тютюнник не дав себе стримати...

Одна версія каже, що його зараз по висадці на українським березі, оглушили ударом револьвера в голову, а потім дали депешу в Москву — "табак (тютюн) продан". Друга версія каже, що Т-ка оглушили веслом по голові, вже коли він пересів, посередині Дністра, з одного човна на другий. Рік, чи два потім, Т-ка розстріляли.

В демо-соціалістичних кругах Тютюнник не мав симпатій. Ті круги не дарували йому його "переходу" до Советів, хоч його "перехід" був скопленням. Натомість, ті самі круги не тільки дарували Грушевському і Винниченкові їх — справді добровільний — перехід до большевиків, але й звеличували їх як взірцевих патріотів. Причина такого відношення до Т-ка була у демо-соціалістів, на мою думку, подібна до причини їх негативного відношення до Гетьмана. Характером, вдачею, поглядами і всім своїм стилем (навіть літературним) Юрко Тютюнник цілком різнився від типу демо-соціалістичного діяча. Був він того гатунку людей, яких соціалісти відразливо прозивали "фашистами". В усякім разі Юрко Тютюнник був новим типом, який з'явився у нас лише в часи революції, людиною непересічного формату, яка могла би відіграти на Україні далеко більшу роль.

¹²⁾ Мик. Галушинський, брат ігумена Тита і Михайла Галушинського, директора "Просвіти" у Львові, в 1918 — мій секретар, деякий час був членом нашої шведської місії, потім адвокатом в Старім Самборі.

Др. В. Старосольський, соціаліст, адвокат у Львові, оборонець в політичних процесах, під час війни член Боевої Управи галицьких Січових Стрільців, загинув на большевицьким заслання.

¹³⁾ "Юго-Восточний Союз" — союз Донщини, Астрахані, Ставропольщини і Кубані, створений ген. Алексеевим і росіянами-царофілами, як відскокня для відбудови царської імперії.

¹⁴⁾ Ю. Бачинський — один з чоловіків галицько-українських соц.-демократів, автор "Ukraine-irredenta". В 1920-х рр. збольшевичився, поїхав на підсоветську Україну, де скоро і був по використанню, "зліквідований", як не один з його земляків, які повірили в советську Україну: як Сяк, М. Лозинський, М. Чайківський (син письменника), Крушельницькі, та інші.

М. Грушевський — як історик многотомової історії України, як окремої нації, безперечно має свої заслуги в українській історіографії. Але відомою стороною його історіографії вавжди лишиться його односторонній народницько-соціальний підхід до історичних проблем, його недоцінка моменту державницького і провідницького. Відбилася та його історіософія і на його характеристиці Мазепи. В своїй "Ілюстрованій Історії України" — він згідно з російськими істориками, закидає Мазепі — "відчуження від народу", закидає що його гетьманська гвардія складалася "з усякої наволочі", що він викликав "гнів і ненависть серед народу", якого він тримав лише "страхом", що за нього на Україні "бідним людям стало гірше, як за ляхів"; що нарід "не любив його і не вірив йому", і т. и. Висловлюючи такі погляди на великого гетьмана, М. Грушевський, очевидно, не завважав, що суперечить сам собі. Бо коли б Мазепа мав дійсно таку лиху славу, то нарід скористав би з першої нагоди, щоб дати вираз своїй нехоти до гетьмана. Тим часом М. Грушевський сам пише, що по стороні Петрика (що підняв повстання проти Мазепи) — були лише "самі татари"; що "січове товариство не пристало до Петрика", а "Петрикові листи, розіслані в пограничні місця українські, теж не мали впливу" на народ. Одним словом — твердження професора про "антинародність" Мазепи були цілком неправдиві.

Тим не менше, подані в дидактичній і аксіоматичній формі, вони збаламутили, в свій час, многих українців. Не дивно, що коли в 1918 р. зайшла справа про всенациональну панахиду по гетьмані Івані, російські кола зараз же підсунули гетьманові Павлові книгу, з нападами на Мазепу, славного українського вченого, безперечного авторитета всього демократичного українського табору.

15) Полк. Е. Коновальця я пізнав в студентські часи у Львові перед 1-ою війною. Стрічався з ним по війні у Відні й у Львові. За його ініціативою віддала мені "Вид. Спілка" редагування ЛНВістника в 1922 р., мимо протестів О. Олеся і М. Грушевського, який вже тоді перекинувся на сторону Москви. В 1934 р., коли на запрошення товариства "France-L'Ukraine" (Карашевича-Токаржевського) я приїхав з відчитами до Парижу, — то мав там кілька сходин з полк. Коновальцем. Бачився я тоді і з полк. Василем Вишиваним (Вільгельмом Габсбургом) — на Rue d'Acacias, де він тоді мешкав, — раз з Коновальцем, другий раз — сам. Кілька разів бачився теж з ним на Rue Thenard, в готелі, де замешкав я, і де Василь Вишиваний був гостем п-ва Токаріїв.

По другій війні Василь Вишиваний був схоплений більшовиками у Відні. Є дані думати, що не обійшлося тут без провокації з кругів ближчого оточення архикнязя.

16) С. Єфремов — перед інвазією червоної Москви на Україну, — був типовим виразником українського драгоманівства з його вірою в автоматичність людського поступу, в мирне поладження спорів межи націями, з відразою до "шовінізму" й "мілітаризму", з захопленням до російської культури, демократії, й літератури, з неутраляльністю до релігії і до ідеї власної державности. Це був комплекс ідей, який розділяв нас. На судовій розправі Спілки Визволення України, на запит прокуратора Слісаренка, як він "оцінював діяльність політичної групи Донцова", відповів Єфремов: "Я до групи і до Донцова ставився цілком негативно... Той напрям, який він дає ЛНВістнику, являється для мене несприятливим".

В тім дусі говорив і Ніковський. Тільки В. Чехівський зізнав, що, на сходах молоді "одного разу Павлушків приніс з собою літературу", м. и. і ЛНВістник, та що збори "висловлювались в напрямку співчуття думкам Донцова, уявляючи собі, як кращий лад, лад сильної влади в державі".

Мої ріжниці ідеологічні з С. Єфремовим не заважають мені бачити в нім людину надзвичайно шляхетну, ідейну і жертвенну; людину, яка вміла думати і вчитися від подій, що особливо видко з деяких, відчитаних на судовій розправі, витягів з його щоденника (напр., в справі відемирського шабашу, влаштованого більшовиками й шварцбартистами над трупом замордованого ними С. Петлюри). На розправі С. Єфремов тримався гідно, а саме зорганізованія СВУ під Советами свідчило про перехід С. Єфремова на нові, революційні позиції. (Див. "Спілка Визволення України, стеногр. звіт судового процесу, т. I, В-во "Пролетор", 1931).

17) Листи С. Петлюри до мене, які збереглися, з часів редагування ним в Москві "Укр. Жизні", опубліковані в ЛНВістнику. Останній раз я бачив С. Петлюру в 1918 р., по вступі Директорії до Києва. Приятельські відносини, які були між нами перед-тим, а особливо коли ми належали до тої самої партії (У. С. Д.), вже не відновилися.

¹⁸⁾ Міністр Внутр. Справ — Ігор Кістяковський, судівництва — М. Чубинський, син автора гімну "Ще не вмерла Україна", фєдераліст.

¹⁹⁾ Як відомо, вигнавши росіян з Конґресівки (рос. Польщі), Центральні Держави проклямували відновлення (сателітської) польської держави з Радою Регенційною як урядом.

²⁰⁾ Рябовіл, один з чоловічих вождів самостійницького руху на Кубані, з орієнтацією на Київ. Підступно замордований в 1919 р. денікінцями.

²¹⁾ В. Панейко, перед війною редактор "Діла" у Львові. М. и. видав тоді антиросійську книжку "Russica", збір статей німецького проф. Нецеля, польського проф. Здзеховського і — в передруку — моє "Модерне москвофільство". По війні став активним москвофілом, який, разом з проф. Томашівським, як член галицької дипломатичної місії в Парижі, дуже спричинився до переходу в 1919 р. Української Галицької Армії до ген. Денікіна, команданта "вооружонних сіл Юга Росії". Видав брошуру в 1922 р. — "Зєдинені Держави Східної Європи", агресивно-ворожо до ідеї і акції, які мали метою самостійну Україну.

²²⁾ По війні 1914—1918 рр., в європейській пресі і в мемуаристиці, зявилися опогати тайних агентів Антанти в теренах, що на них стояли війська Центральних Держав. З них, м. и., видко, що акти саботажу на Україні в 1918 р., були доконані агентами Антанти, Сов. Росії і поляками: самостійно або на спілку.

²³⁾ П. Певний — в 1918 р. редактор "Відродження" в Київї; після 1922 р. редактор "Укр. Ниви" і провідник тої групи українських політиків на Західній Волині, т. зв. В. У. О. (Волинське Укр. Обєднання), яке коляборувало з Варшавським урядом.

²⁴⁾ Кривошеїн — член рос. партії "ка-детів" і царської Державної Думи, патріот "великої Росії".

²⁵⁾ Саліковський, редактор, типовий драгоманівець; непорушно вірив в доброзичливість до України російських демократичних партій.

²⁶⁾ Тишкевич — син гр. Мих. Тишкевича (здається на імя Станіслав), був. посла України при Ватикані і в Парижі, знаного українського патріота. Його листи до мене і спогади видрукував я в львівськїм "Вістнику".

²⁷⁾ Стебницький — "ес-ес", публіцист. Яковлів — учений правник, б. посол України у Відні.

²⁸⁾ Крім сказаного в інших примітках тут про С. Єфремова, див. видання С. В. У. за кордоном, після 2-ої війни.

²⁹⁾ В. Леонтович і Славинський були короткий час гетьманськими міністрами, репрезентативні постаті укр. демократичного табору.

³⁰⁾ Мова йде про наглі зміни в болгарськїм уряді в звязку з наступом на Балканах армії ген. Франше д'Еспре і в заломаннєм болгарського фронту.

³¹⁾ Мих. Кочубей ("Миш-миш") великий земельний власник Лівобережжя, та його брат Мик. Кочубей, такий же землевласник на Правобережжю, були чоловічими політиками в "Союзі земел. Собственников". Проти них, як проти скрайних сторонників проросійської лінії, підняла бунт опозиція, на чолі з Коваленком, яка потім

і взяла гору над "Кочубеями", як тоді взагалі прозивали згаданий Союз. Третій, Вас. Кочубей був дижурним адютантом в гетьманському палаці.

³²⁾ Оренчук, — довгий час був українським консулом в Мюнхені.

³³⁾ Коли мене пам'ять не зраджує, розходилося про письменника Кліма Поліщука, що по короткотривалій еміграції, у Львові, вернув до краю, де хутко був засланий на північ.

³⁴⁾ Один з знаних тоді демократичних діячів доби Центр. Ради.

³⁵⁾ Мій контакт з Коваленком був в рамках загальних директив, вироблених що до С. Зем. Соб., партією "хліборобів-демократів".

³⁶⁾ Д. Багалій — знаний учений дослідник Слобідської України. Маю враження, що з огляду на непевну ситуацію, він не хотів втручати в ніяку політичну акцію.

³⁷⁾ Названі тут представники польського промадянства на Україні, можливо, як виразні протибольшевики, готові були йти з Гетьманом, як довго він міцно сидів в сідлі.

³⁸⁾ Архикнязь Франц-Фердинанд, забитий в Сараєві 1914, австро-угорський престолонаслідник, був, властиво, останнім Габсбургом старого формату, володар-візіонер. Йому приписували плани зробити з імперії замість двоєдиної, триєдиної монархії, в якій протиросійсько настроєні західні слов'яни відігравали б таку ж роль, як австрійські німці і мад'яри, мріяв, як кажуть, зробити з чорно-жовтої монархії гравітаційний центр, як для полудневих, так і для не російських слов'ян царської Росії. Говорили про його антиросійські плани що до України. Був архикнязь зненавидженою особою в Сербії і в імперіалістичних кругах російського панславізму. Дещо про ті плани натякав мені пок. д-р В. Кушнір (здається він раз мав аудієнцію у архикнязя). Кушніра сталим співробітником був я в 1909—14 рр. в його "Ukr. Rundschau", що тоді перемінилося з поміркованого, культурницько-етнографічного "Ruthenische Revue", в орган воюючої української політичної думки.

³⁹⁾ Покликання українського національного кабінету до влади слідом за москвофільською "Запискою" Василенка і тов., і незадовго перед федеративною грамотою Гетьмана, свідчило про початки тої розгубленості, що тоді запанувала в найближчій оточенні Гетьмана, яке вже втратило контроль над подіями.

⁴⁰⁾ "Похід на Москву"... Мав я тут на увазі намагання білих царських генералів включити Україну в свою акцію відбудови "єдиної неділимой" Росії.

⁴¹⁾ Пурішкевіч, "руський" молдаван, посол до Держ. Думи від Бесарабії, монархіст, крайній правий. Його політичні виступи в Д. Думі носили подекуди оперетковий характер. Тим не менше, мав багато прихильників в рос. монархічному світі. Пурішкевіч був організатором убійства Распутіна.

⁴²⁾ В тім хаосі — листопад 1918, — коли німецька влада ваяла неутральне становище в громадянській війні на Україні, а добровольці російські не мали ніякого зорганізованого поліційного апарату для вилучовання ворогів "федерації", вистарчало, щоб уникнути арешту, не попадатися їм на очі і мати деяку виправу в конспірації. Цю виправу я мав з часів, коли був в Р. У. П. і в У. С. Д-ії. Помагала ще, звичайна, в такі часи, неузгідненість акцій між поодинокими органами влади. Подібне переходив я в 1940 р. під час короткої

горожанської війни в Букарешті, коли по втечі короля Карла, прийшла до влади вперше "Залізна Гвардія" (Кодреану), а згодом її усунув ген. Антонеску: в полудне я міг бути присутнім (з офіційним запрошенням) разом з іншими представниками чужоземної преси на пресовій конференції прем'єра, а дома знаходив завізвання Сігуранци (рум. політична поліція) до такого і такого дня виїхати за границі Румунії. В наслідок доносів декого з моїх "любезних земляків", які перед приходом німців до Румунії доносили на мене як на "небезпечного германофіла", а по приході німців — як на "небезпечного антантофіла". Цєю своєю увагою обдаровували мене деякі з моїх земляків майже в кожній країні, куди мене заносило емігрантське блукання, і де вони взяли патент завідувати українськими справами.

43) В. Науменко був людиною аполітичною, але як редактор "Київської Старини", активний член „Т-ва Нестора Літописця" і як директор веденої в українським дусі, з виключно українським учительським персоналом гімназії у Києві, не мав симпатій у росіян. В 1919 р. замордований большевиками.

44) В полеміці з своїми противниками у Львові, я, знайшовши в бібліотеці Н. Т. Ш-ка відповідне число "Н. Ради", вацитував у "Вістнику" свою статтю з неї. Це, очевидно, не завадило моїм противникам і далі плести байку, що я "напав на гетьмана" щойно по упадку режиму.

45) Е. Коновалець і я сходилися таємно в ті дні, бо я стояв на проскрипційній листі Директорії, як сторонник поваленого гетьманського режиму. Про це пише м. и. в "Свободі" (26. 4. 1952) В. Дорошенко: "Ті, що були при владі за гетьмана, тепер тремтіли за своє життя... І мали підставу боятися, бо як я довідався від своїх приятелів (покійних Б. Матюшенка і Марусі Мартос), серед Директорії й її оточення були екстремісти, що домагалися голів гетьманських "прислужників". Навіть доля Д. Дорошенка була непевна, але що він був душа незлобива..., то його помилувано. Гірше стояла справа з другим Дмитром Івановичем — Донцовим, що його ший домагалися ес-ери. ...Донцову могло бути не з медом". Поміг мені в цій халепі полк. Е. Коновалець.

46) А. Марголін був призначений Директорією, послом до Лондону. В своїй дипломатичній діяльності, репрезентуючи самостійну Україну, що була в стані війни з російським агресором, — виступав він за "федерацію", тобто за "єдину, неділиму" Росію, отже проти української державності. Про це він сам пише в своїй англійській книзі "From a political Diary, Russia, the Ukraine and America, 1905—1945", Columbia University Press 1946. Докладно про це див. статтю — "З приводу одної книги", Нью-Йоркський "Вістник", травень, 1950. По 26 травня 1926, він не заявився без застережень по стороні замордованого шефа своєї держави, С. Петлюри.

47) В. Чехівський — член Ц. К. Укр. Соц. Дем. Партії. Політика ніколи не була його стихією. Вже в 1920 рр. зайнявся він виключно церковно-релігійними справами, ставши одним з організаторів Укр. Правосл. Автокеф. Церкви.

48) Цей уступ написаний був умисно езопівською мовою. Гово-

рилося про можливість військового перевороту. Згадуючи про провінцію і партії, Е. Коновалець побоювався активної опозиції соціалістичних партій на провінції, в разі переведення військового "сюр д'Ета". Але, як показали пізніше події, і проти Директорії зараз же повели ворожу агітацію ліві "ес-ери" і "ес-деки". Російські ж партії на Україні — теж так чи сяк були проти всякої української влади. Що до партій жидівських, то головні з них СЕРП (соц. євр. роб. пар.) і "Бунд" зразу ж визнали "уряд" Х. Раковського на Україні. До речі, повний титул "Бунда" звучав: "Єврейській Робочій Союз в Литве, Польше і Росії", хоч в Росії він не діяв, лише на Україні, але Україна для бундівців — теж була Росія.

49) "Спірітус мовенс скрайнього (лівого) напрямку" — це Винниченко. "Найбільш міродатна особа" — це С. Петлюра. Думаю, що полк. Е. Коновалець не мав в дійсності таких скептичних поглядів що до армії, лише з інших причин (може не сподіючись згоди Петлюри на наш задум), — підкреслював в той спосіб труднощі переведення цього задуму.

50) Київські записки мої кінчаються 9-им січня 1919 р. 13-го січня я покинув Київ.

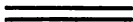
51) За одною версією було тих полонених українців австрійської армії в Італії до 100.000, за другою — 200.000 навіть, триманих на острові Азінарі. Занятися їх справою, (евент. їх транспортом на Україну для війни з большевиками), доручила Директорія "ес-ерові" О. Севрюкові був. члену української мирової делегації в Берестю, а по упадку гетьманату, призначеному послом Директорії в Берліні. Севрюк, який пізніше став большевицьким агентом, мабуть, умисне запропастив цю справу з полоненими, покинув 1920 р. весь персонал своєї місії в Італії (С. Трубецкой, ген. Г. Косак) і, забравши з собою пів мільона лір місійних грошей, втік до Франції, де працює на біржі, стратив ту суму. Це спроневерення ствердила післана Директорією слідча комісія під головуванням Д. Дорошенка в 1921 р. У Франції О. Севрюк злигався з большевиками, займався ширенням їх літератури, заснував СУГУФ (союз сов. укр. горожан у Франції) видавав большевицьку часопис на укр. мові. За цю акцію був видалений з Франції. Коли стала актуальною справа Закарпаття, Севрюк виплинув знову (як довірений німець) і друкував у "Ділі" статті, представляючи себе укр. патріотом. В 1941 р. в Берліні є він головний "спец" від українських справ при Ost-Ministerium (через його доноси мав я непріємности в Gestapo). Як писала німецька преса по війні, Севрюк був, остаточно здемаскований як большевицький агент і зліквідований ще під час війни.

52, 53) З тих вздумів не вийшло нічого позитивного, бо й Липинський незабаром покинув пост посла у Відні, і взагалі всякі подібні кроки для нас стали неможливі, бо за Директорії вся дипломатична акція за кордоном зосередилася в руках соціалістів.

54) Мик. Лівіцький, був. член Берестейської мирової делегації, соц.-демократ, був призначений радником Паризької місії. Людина мало інтелігентна, як дипломат — робив комічне враження. Стрічався потім з ним в Берні (Швейцарія), де призначений ще Гетьманом наш посол д-р Лукасевич, доручив мені вести пресове бюро нашої місії. Протягом двох літ (1919—21), удалося тоді нам не лише вести укр. пропаганду в швейцарській пресі статтями, але й — через швейцар-

ську телегр. агенцію, містити в тій пресі — майже що дня — одну, дві чи три депеші нашого пресового бюро про военну акцію української армії (і повстанців) на Наддніпрянщині, і в Галичині. Тим шляхом діставалися наші депеші до французької і англо-саксонської преси.

Хутко по ліквідації українських дипломатичних місій за кордоном, в 1921 чи 1922 р., М. Лівіцький вернув на Україну до большевиків, де хутко поділив долю інших "возвращенців".

ТОГО САМОГО АВТОРА:

МОДЕРНЕ МОСКВОФІЛЬСТВО, Київ, 1913.

...брошура Д-ва, це пристрасний протест проти національного "гермафродитства" значної частини української інтелігенції і проти її рабського ідолопоклонства перед російською культурою. (День).

...Українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію — утопія, та лишається шукати рятунку тільки в сепаратизмі... бійтесь його! Коли ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями й не десятками, а сотками, тисячами, мільонами. (З промови лідера конст.-демокр. партії, проф. П. Мілюкова, в петербургській Державній Думі, 19. 11. 1914).

З ПРИВОДУ ОДНОЇ ЄРЕСІ, Київ, 1914.

Д. Д. старанно підкреслює, що український рух набирає міжнародного значення. (Шлях).

СУЧАСНЕ ПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ НАЦІЇ І НАШІ ЗАВДАННЯ

(Реферат на 2-ім всеукраїнським студентським зїзді в липні 1913 у Львові). Львів, 1913.

Цю річ належить трактувати, як першу ластівку самостійницьких стремлень, які будуть серед українців. ("Крутука", Краків).

Відірвати полудневу Русь від Росії, пірвати всякі звязки з нею, проголосити повний політичний сепаратизм — ось реальний і конкретний клич, після думки найбільш радикального ідеолога політичної самостійности України. (Прикарпатська Русь, Львів).

В нашій громадянстві мусіли зявитися сепаратистичні тенденції... Спроба Д-ва є першою і покищо одинокою з цих спроб.

Теорія "сепаратизму" може відіграти в нас шкідливу роль. "Нова програма Д-ва не може бути реальною програмою широких мас". (с. д. "Дзвін", Київ).

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ, Винниця 1917, Львів 1919.

ПОХІД КАРЛА XII. НА УКРАЇНУ

КУЛЬТУРА ПРИМІТИВІЗМУ, Черкаси-Київ, 1919.

МІЖНАРОДНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ І РОСІЯ, Київ 1918.

ПІДСТАВИ НАШОЇ ПОЛІТИКИ, Відень 1921.

...Клясична характеристика російського світа. Клясична критика Драгоманівщини. (Гром. вістник, Львів).

ПОЕТКА УКРАЇНСЬКОГО РІСОРДЖІМЕНТА (ЛЕСЯ УКРАЇНКА), Львів 1922.

...Оригінальний інтерпретатор і тонкий критик. (Зеро — "Леся Українка", Київ 1924).

НАЦІОНАЛІЗМ, Львів-Жовква. Печатня оо. Василян.

ДЕ ШУКАТИ НАШИХ ТРАДИЦІЙ, Львів 1937.

НАША ДОБА Й ЛІТЕРАТУРА, Львів 1937.

ПОЛІТИКА ПРИНЦІПІЯЛЬНА І ОПОРТУНІСТИЧНА, Львів 1928.

ЩО ТАКЕ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ, Львів 1928.

ПАТРІОТИЗМ, Львів 1935.

МАСА І ПРОВІД, Львів 1928.

ДУРМАН СОЦІЯЛІЗМУ, Львів,

ХРЕСТ ПРОТИ ДИЯВОЛА, Торонто, 1948, Мюнхен, 1949.

ЗА ЯКИЙ ПРОВІД, Вінніпег 1948, Мюнхен 1949.

ДЕМАСКУВАННЯ ШАШЕЛІВ, Мюнхен 1949.

ДУХ НАШОЇ ДАВНИНИ, Прага, 1944, Мюнхен, 1951.

ПРАВДА ПРАДІДІВ ВЕЛИКИХ, Філядельфія 1952.

ТУГА ЗА ГЕРОЇЧНИМ, постаті та ідеї літературної України, Лондон 1953, вид. СУМ-і.

ПОЕТКА ВОГНЯНИХ МЕЖ, Олена Теліга, Торонто 1952, накладом О. Тяжкого.

Б Б Л І С
ДОМУ УР М
ФЛАДЕЛЬФ

СПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

Після видрукування книжки, зауважено такі помилки:

1. На стор. 68, рядок 9-й згори, має бути "21 вересня", а не "22-го", і на цій самій сторінці, рядок 3-й здолу, має бути "22 вересня", а не "21-го".

2. На стор. 100, рядок 14-ий здолу, замість "поетичного генія" має бути "політичного"...

3. В 52—53 примітці пропущено таке вияснення: "Острови Принкіпо, або Принцеві — на Мармуровім морі, поблизу Константинополя. В 1919 р. президент З. Д. Америки, В. Вилсон, пропонував скликати там мирову конференцію всіх воюючих сторін в рос. імперій з участю держав Антанти. З цього, явно фантастичного, проекта, очевидно, нічого не вийшло.

H-
Донцов, Дмитро
"Рік 1918, Київ"

1-5 NOV 3	1973	FEB 4	1974

H-

БІБЛІОТЕКА
ДОМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
У ФІЛЯДЕЛЬФІ